

University of Groningen

Erasmus van Rotterdam, Testament 1516

van der Laan, Arend

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2018

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van der Laan, A., (TRANS.) (2018). *Erasmus van Rotterdam, Testament 1516: Aansporing, Methode, Pleidooi*.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

ERASMVS
VAN
ROTTERDAM

*AANSPORING
METHODE
PLEIDOOI*

VERTAALD DOOR
ADRIE VAN DER LAAN

ROTTERDAM 2018

voor Fokke Akkerman (1930–2017)

INHOUD

Inleiding	1
<i>Aansporing</i>	13
<i>Methode</i>	22
<i>Pleidooi</i>	35
Namenlijst	45

INLEIDING

Op 1 maart 1516 publiceerde Desiderius Erasmus van Rotterdam (1466–1536) zijn versie van het tweede deel van de christelijke Bijbel: het Nieuwe Testament. Het boek verscheen bij uitgever Johann Froben in Bazel in een oplage van 1200 exemplaren en bestond uit drie onderdelen: een volledige Latijnse tekst, een volledige Griekse tekst en honderden aantekeningen bij de Latijnse tekst.

Voor Erasmus was dit boek zijn meesterwerk—het belangrijkste van de ongeveer honderd boeken die hij schreef. Voor 1516 had hij al kaskrakers op zijn naam, zoals *Duizenden adagia* (1508) en *Lof van de Zotheid* (1511). Na 1516 zou hij ook succes oogsten, bijvoorbeeld met *Gesprekken* (1518) en *Goede manieren voor kinderen* (1530). Maar zijn uitgave van het Nieuwe Testament was voor hem de kroon op z'n werk.

Erasmus was een diepgelovige christen en het Nieuwe Testament was voor hem de belangrijkste tekst ooit geschreven. Hij vond dat iedere christen deze tekst hoorde te lezen, te kennen, te koesteren. In het Nieuwe Testament staan immers de woorden en de overtuigingen van Jezus Christus, die de basis en de kern van het christelijke geloof vormen. Zijn woorden geven een beter beeld van Christus dan welk getekend of geschilderd portret dan ook zou kunnen, want ze laten de geest van Christus zien. Dit is Erasmus als christen ten voeten uit: voor hem draait het om de oprechte en persoonlijke beleving van het geloof. De (katholieke) kerk met haar functionarissen, rituelen en sacramenten vindt hij zeker niet onbelangrijk, maar de essentie is voor hem de innerlijke beleving van Gods woord en dat woord is te lezen in het Nieuwe Testament.

Erasmus was ook een overtuigde humanist—in de klassieke zin van dit woord. Dat wil zeggen: hij was een vurig pleitbezorger van de *studia humanitatis*, de 'vakken van beschaving' die volgens hem de basis van iedere scholing moeten vormen: grammatica (taal), retorica (communicatie), poëzie (taal- en schrijfvaardigheid), geschiedenis (gedrag in de praktijk) en ethiek (gedrag in theorie). Taal is voor Erasmus de basis van beschaving. Je gedachten kun je onder woorden brengen. Als je dat juist wilt doen, moet je de juiste woorden kennen. Als je dat nauwkeurig wilt doen, moet je veel woorden kennen, zodat je verfijning en nuance kunt aanbrengen. Als je met je woorden een ander mens echt wilt bereiken, moet je weten hoe je woorden juist en boeiend aan elkaar knoopt. Communiceren betekent niets anders dan gemeenschappelijk maken, delen met anderen. En zo besef je ook beter dat iedere tekst die jij onder ogen krijgt, bestaat uit woorden met een specifieke betekenis die de auteur met een bedoeling heeft gecombineerd.

Voor humanisten was de Grieks-Romeinse Oudheid de grote inspiratiebron. De Grieken en Romeinen hadden hun onderwijs zo georganiseerd dat ze een bewonderenswaardige cultuur en literatuur hadden voortgebracht. Bovendien was de taal van

de Romeinen de internationale voertaal voor geschoolde mensen in heel Europa geworden, en gebleven. (In onze tijd heeft het Engels een vergelijkbare rol.) Veel teksten die de Europese beschaving hebben gevormd, zijn dus in het Latijn geschreven. Deze teksten zijn van generatie op generatie overgeleverd door ze met de hand over te schrijven, want de boekdrukkunst is pas rond 1450—dus vlak voor Erasmus' tijd—uitgevonden. Bij het overschrijven van een tekst maken mensen geheid fouten. Hoe langer de tekst, des te meer fouten. Hoe vaker overgeschreven, des te meer fouten. En ook bij het vertalen worden niet zelden fouten gemaakt.

Daarmee zijn we terug bij het Nieuwe Testament. Dat is oorspronkelijk geschreven in het Grieks, de belangrijkste schrijftaal in het oostelijke Middellandse-Zeegebied toen deze verzameling van teksten ontstond. In West-Europa kende vrijwel niemand Grieks, dus toen het christendom zich hierheen uitbreidde, ontstond er behoefte aan Latijnse versies. Rond het jaar 400 was er een Latijnse vertaling van de hele Bijbel gemaakt die door de kerk officieel was goedgekeurd. Deze staat sindsdien bekend als de Vulgaat, wat 'algemeen gebruikt en verspreid' betekent. In de dagen van Erasmus was ze dus al zo'n 1100 jaar oud.

Als diepgelovige christen was Erasmus gehecht aan het Nieuwe Testament. Als overtuigde humanist had hij speciaal voor zijn studie van het Nieuwe Testament ook Grieks geleerd, wat in zijn tijd zelfs onder geleerden uitzonderlijk was. Om de Vulgaat als vertaling te kunnen beoordelen, zocht hij naar handschriften die de Griekse brontekst bevatten. Een gedrukte versie van de Griekse tekst bestond namelijk nog niet. De Vulgaat daarentegen was het eerste boek dat Johann Gutenberg met zijn uitvinding had gedrukt. Toen Erasmus Griekse handschriften bestudeerde, kwam hij tot de conclusie dat de Vulgaat drie soorten gebreken liet zien: de Latijnse tekst was soms onjuist (vertaalfouten), soms onvolledig (in het Grieks stond meer), soms onduidelijk. Met behulp van de Griekse brontekst wilde hij deze gebreken voor het voetlicht brengen, en herstellen.

Erasmus had lange tijd niet de bedoeling om zelf een nieuwe Latijnse vertaling te maken. In de zomer van 1504 had hij in een abdij bij Leuven een handschrift gevonden met *Aantekeningen op het Nieuwe Testament* van de Italiaanse geleerde Lorenzo Valla (1407-1457). Valla was toen al een beroemde humanist en een voorbeeld voor Erasmus. Het lezen van diens *Aantekeningen* maakte grote indruk op Erasmus. Het deed hem beseffen dat de humanistische methode van tekstkritiek ook relevant was voor de Bijbel. Hij liet Valla's *Aantekeningen* in druk uitgeven (1505) en besloot diens voorbeeld niet alleen te volgen, maar te overtreffen. Valla's aantekeningen betroffen een selectie uit de Vulgaat. Erasmus begon het Nieuwe Testament van begin tot eind uit te kammen op wat in zijn ogen onjuist, onvolledig of onduidelijk was. Steeds stelde hij dan een verbetering voor. Zo wilde hij de lezers helpen om de fundamentele tekst van hun geloof beter te begrijpen. Volgens de titel van de eerste uit-

gave (1516) is er dan ook geen sprake van een nieuwe vertaling: *Het Nieuwe Instrument, volledig en nauwkeurig herzien en verbeterd door Erasmus van Rotterdam*.¹ In de tweede druk (1519) is ook het woord ‘vertaald’ aan de titel toegevoegd.

Erasmus schreef altijd in het Latijn. De lezers die hij op het oog had, waren geschoolde mannen, want Latijn was in heel Europa de taal van de school. Het ging om een kleine bovenlaag in de maatschappij. Leerplicht bestond namelijk niet en wie een beroep wilde leren, ging niet naar school, maar bij een vakman in de leer. Vrouwen kregen überhaupt geen scholing, behalve als ze van voorname afkomst waren (en dan niet op school, maar thuis, en meestal niet in het Latijn). Verreweg de meeste mensen konden helemaal niet lezen of schrijven—niet in hun eigen taal en niet in het Latijn. Zij kregen de Bijbel toegediend via functionarissen van de kerk. Erasmus richtte zich dus met al zijn boeken bewust tot een beperkt, maar internationaal publiek. Weliswaar hoopte hij dat uiteindelijk elke christen het Nieuwe Testament haast zou kunnen dromen—ook de boer en de wever in hun eigen taal, zoals hij het zelf zegt in *Aansporing*—en was hij voorstander van vertalingen in volkstalen, maar zelf heeft hij nooit in het Nederlands, Duits, Frans of Engels geschreven. Zijn publiek was heel Europa.

De inhoud van zijn Nieuwe Testament laat trouwens zien dat Erasmus zich met dit boek echt op geleerden richtte. Dit blijkt uit de aanwezigheid van een Griekse brontekst en uit de aard van zijn *Aantekeningen*. Kort na het verschijnen van dit boek begon Erasmus met het schrijven en publiceren van *Parafrasen* (1517-1524). Dit zijn hervertellingen van alle boeken van het Nieuwe Testament (behalve *Openbaring*) in zijn eigen woorden. Daarbij grijpt hij de gelegenheid aan om de Bijbeltekst te verduidelijken en uit te leggen. Met *Parafrasen* had hij dus eenzelfde bedoeling als met zijn Nieuwe Testament, maar voor een breder publiek: wel geschoolde mannen, maar geen echte geleerden.

Erasmus beseftte dat het sleutelen aan een vertaling die door de kerk officieel was goedgekeurd en al ruim duizend jaar als standaardtekst in gebruik was, veel weerstand zou oproepen en felle kritiek zou losmaken. Die probeerde hij dan ook in de kiem te smoren. Eigenlijk had hij alleen zijn *Aantekeningen op het Nieuwe Testament* willen uitgeven. Dit waren korte toelichtingen op een woord of een paar woorden in de Vulgaat. Erasmus citeerde de betreffende woorden en liet daarover zijn licht schijnen. Met het schrijven van deze aantekeningen was hij al een jaar of tien bezig, toen hij in 1514 naar Bazel reisde. Zodra hij daar was aangekomen, haalden vrienden en collega’s hem over om aan zijn aantekeningen een volledige Latijnse tekst van het Nieuwe Testament toe te voegen.

¹ De benaming *Instrument* typeert Erasmus als humanist. Gebruikelijk was (en is) de benaming *Testament*, maar volgens Erasmus was *instrumentum* de exacte Latijnse term voor een tastbaar, fysiek testament. Al snel liet hij deze precisie varen. De oude benaming was te gangbaar en vertrouwd.

De Vulgaat vormde het uitgangspunt voor deze Latijnse tekst. Dit was niet meer dan logisch, want Erasmus' bedoeling was het publiceren van een verbeterde Vulgaat. De Latijnse tekst in zijn boek is dan ook voor een groot deel gelijk aan de tekst van de Vulgaat. (In de tweede druk is het verschil beduidend groter.) Maar in Erasmus' tekst zijn al wel de verbeteringen verwerkt die hij zelf pas daarna behandelt in zijn *Aantekeningen*—want in het gepubliceerde boek komen alle aantekeningen pas na de volledige tekst. Zo ontstond toch het beeld dat Erasmus een eigen vertaling uitbracht. Zoals gezegd maakt de titel van de eerste uitgave al duidelijk, dat dit oorspronkelijk niet Erasmus' bedoeling was. Het blijkt ook uit iets anders: Erasmus begint elke aantekening met het letterlijk citeren van het woord (of: de woorden) uit de Vulgaat waarover hij iets op te merken heeft. Deze citaten zijn vaak niet meer letterlijk terug te vinden in de volledige Latijnse tekst die eerst in het boek is afgedrukt, omdat daarin Erasmus' verbeteringen al zijn verwerkt. Ook dit wijst er dus op dat zijn aantekeningen oorspronkelijk waren bedoeld om de Vulgaattekst te begeleiden om zo een beter begrip van de Vulgaat mogelijk te maken.²

Zo wekt de vorm waarin het boek is verschenen, een verkeerde indruk van Erasmus' bedoelingen. Dit wordt versterkt door iets anders wat Erasmus deed om bij voorbaat zijn verbeteringen van de Vulgaat te verdedigen en te onderbouwen: het toevoegen van een volledige Griekse brontekst. Ook hiertoe besloot hij pas, nadat hij in Bazel was beland. De Griekse tekst staat links naast de bijbehorende Latijnse, dus letterlijk staat het Grieks voorop. Maar figuurlijk stond voor Erasmus het Latijn voorop, want met de Griekse tekst wilde hij de Latijnse onderbouwen. Zijn verbeteringen waren immers in de Latijnse tekst opgenomen. Door het Grieks ernaast te zetten, kon de lezer direct een vergelijking maken en zelf een oordeel vormen. In de praktijk was op dat moment slechts een kleine groep geleerden hiertoe in staat, maar dit laat onverlet dat Erasmus de Griekse tekst opnam als een *middel* om kritiek op zijn verbeteringen in de Latijnse versie in de kiem te smoren.

Het is dan ook ironisch dat Erasmus' Griekse tekst in de loop van de zestiende eeuw en daarna veel belangrijker is geworden dan zijn Latijnse vertaling. Het was de eerste Griekse brontekst van het Nieuwe Testament die in druk verscheen. Binnen enkele decennia werd ze (met relatief weinig aanpassingen) de algemeen aanvaarde Griekse versie onder zowel katholieken als protestanten. Pas in de 18e eeuw leidden nieuwe wetenschappelijke inzichten tot een afwaardering van Erasmus' Griekse tekst.

² In de vierde druk (1527) is naast Erasmus' vertaling ook de volledige tekst van de Vulgaat afgedrukt. Zo waren de verschillen tussen beide versies meteen duidelijk te zien.

Erasmus schreef ook drie korte teksten om zijn bedoelingen en aanpak duidelijk te maken en bij voorbaat te verdedigen. In zijn boek gaan ze vooraf aan de Bijbeltekst. Deze drie inleidingen heb ik hier vertaald.

De eerste tekst is *Paraclesis* ofwel *Aansporing*. Hierin betoogt Erasmus dat iedere christen zelf het Nieuwe Testament moet willen lezen en kennen. Hoe kun je jezelf een christen noemen, als je niet weet waar Christus voor staat? En wat geeft een beter beeld van Christus' overtuigingen dan Zijn eigen woorden zoals ze in het Nieuwe Testament zijn te lezen? Erasmus noemt dit de filosofie van Christus—in zijn ogen de enige leer die ieder mens gelukkig kan maken. Het Nieuwe Testament onderwijst deze filosofie in eenvoudige bewoordingen. Je hoeft geen geleerde te zijn om het te begrijpen. Goede wil en eenvoud zijn voldoende. Laten alle christenen deze tekst koesteren liever dan beelden en relikwieën.

Dan volgt *Methodus* ofwel *Methode*, waarin Erasmus een nieuwe manier bepleit om theologen op te leiden. Hier zien we de christen-humanist ten voeten uit. Ook de studie van de Bijbel moet beginnen met taal, namelijk het leren van Hebreeuws, Grieks en Latijn. Met kennis van deze talen kun je de fundamentele teksten van het christelijke geloof zorgvuldig bestuderen en alleen zo kom je te weten wat Gods woord precies inhoudt. Waar nodig kunnen de oude kerkvaders hulp bieden. Met moderne theologen hoef je je eigenlijk niet bezig te houden, want die bieden oude wijn in verzegelde kruiken. Vervolgens moet een student zich storten op allerlei andere humaniora, want een brede vorming bevordert een goed tekstbegrip. Erasmus besluit met praktische tips (maak samenvattingen; verzamel citaten op thema) en het advies om dag en nacht met het Nieuwe Testament bezig te zijn. Alles staat of valt met de juiste mentaliteit. Als een student die ontbeert, zal ook deze methode niets bereiken.

Derde en laatste tekst is *Apologia* ofwel *Pleidooi*, waarin Erasmus een voorschot neemt op kritiek die z'n Nieuwe Testament ongetwijfeld zal oproepen. Onbegrip zal het grootste probleem zijn. Kritiek zal vooral komen van de mensen die de inhoud het slechtst kunnen beoordelen en die het boek juist het hardst nodig hebben, namelijk conservatieve theologen die zweren bij het geleerde jargon waarmee ze hun onkunde proberen te verdoezelen. Mijn boek bevat zeker fouten, erkent Erasmus, want ik ben ook maar een mens. Verbeter mij dan, maar veronderstel geen boze opzet, schrijft hij. Ik handel op basis van de bronnen, maar ook die zijn niet eensgezind. Alles is mensenwerk, alles staat ter discussie, maar dan wel van kenners. Beoordeel de Latijnse tekst met behulp van het Grieks en de aantekeningen. Ik behandel iedereen met respect en met de beste bedoelingen, ook als ik kritiek heb. Behandel mij net zo. Mijn doel is een Latijnse Bijbeltekst die juist is, verantwoord en duidelijk. Dat heb ik volgens mij bereikt. Aldus Erasmus.

Samen geven deze drie inleidingen een goed en betrouwbaar beeld van Desiderius Erasmus van Rotterdam—zijn karakter, denkbeelden en idealen. “Het woord is een spiegel van de ziel,” laat Erasmus Mevrouw Zotheid zeggen in *Lof van de Zotheid*. In deze drie korte teksten voert Erasmus zelf het woord. Ze schetsen hem als een geleerde gelovige die grote waarde hecht aan taal, beschaving, onderwijs en kennis, nauwkeurigheid en kritisch zijn, twijfel en zelfkritiek, tolerantie, dialoog en gematigdheid. Erasmus’ overige boeken en persoonlijke brieven bevestigen dit beeld. Alleen zijn kenmerkende humor ontbreekt in dit boek min of meer. Gezien het onderwerp en Erasmus’ bedoelingen is dat hier niet verrassend.

Mijn vertaling is gebaseerd op de eerste uitgave van Erasmus’ Nieuwe Testament en niet op een van de vier latere edities waar hij persoonlijk de hand in had (in 1519, 1522, 1527 en 1535). Al van tevoren had Erasmus afkeurende reacties op zijn project gekregen, maar uiteraard geen specifieke kritiek op specifieke passages, want die waren nog niet publiek. Zodra de eerste editie op 1 maart 1516 was verschenen, ontstond ook de concrete kritiek. Erasmus kon kritiek slecht verdragen. Steevast voelde hij zich geroepen om in de verdediging te gaan. Zo was zijn karakter. Dit leidde ertoe dat hij de tekst van zijn aantekeningen op de Vulgaat in latere edities heeft aangepast of aangevuld als reactie op specifieke kritiek. Ook maakte hij zijn aantekeningen inhoudelijk steeds theologischer. In de eerste druk uit 1516 gaan ze vaker over (ver)taalkwesties. Zo veranderde zijn Nieuwe Testament dus langzaam van karakter.

Daar kwam nog bij dat in oktober 1517 Maarten Luther op het toneel verscheen. In de maalstroom die hij veroorzaakte en die we de Reformatie zijn gaan noemen, kwam ook Erasmus terecht—en wel volop, tegen wil en dank. Ook dat had concrete gevolgen voor de inhoud van Erasmus’ latere uitgaven van zijn Nieuwe Testament. Hij gaat zich ook verdedigen tegen meer algemene kritiek op wat conservatieve katholieken als zijn ‘lutherse’ standpunten gaan zien. Erasmus voelt zich gedwongen om zich in te dekken tegen daadwerkelijke en tegen mogelijke aantijgingen. Dat maakt hem steeds voorzichtiger, omzichtiger, omslachtiger.

Daarom brengt de eerste uitgave van zijn Nieuwe Testament Erasmus’ oorspronkelijke bedoelingen, motivatie en idealen het zuiverst onder woorden. Het is ook alleen de eerste uitgave die deze drie inleidingen in deze vorm bevat. Nog voordat de tweede editie in 1519 verscheen, had Erasmus *Methode* al herschreven en als zelfstandige publicatie laten uitgeven. Daarbij was de lengte verveelvoudigd, net als de titel: *Methode ofwel Manier om de ware theologie te bereiken*. Deze lange versie is ook in de NT-editie van 1519 opgenomen, maar in alle latere uitgaven ontbreekt de tekst. Vanaf de vierde editie (1527) is ook *Aansporing* weggelaten.

Dat Erasmus *Methode* enorm uitbreidde en apart publiceerde, onderstreept het grote belang dat hij hechtte aan de humanistische methode die hij in deze tekst ver-

woordt en waarvan zijn Nieuwe Testament in feite een product is. Dat belang is nauwelijks te overschatten. Het is zelfs zo dat Erasmus beducht was voor al te openlijke en ongezouten kritiek op de katholieke kerk, omdat hij bang was dat zijn tegenstanders dit zouden aangrijpen om niet alleen hervormingen in de kerk te dwarsbomen, maar ook om de humanistische hervorming van het onderwijs te torpederen die voor zijn methode zo fundamenteel is. Zo schrijft hij in april 1526, als de strijd binnen het christendom hoog is opgelaaid, in een brief: “De scholen en het talenonderwijs zouden we moeten overlaten aan mensen die kinderen nuttige dingen leren zonder enige voorkeur voor een partij. Maar nu laten sommigen zich meeslepen door hun onbeheerste haat tegen Luther en daardoor veroorzaken ze ook de ondergang van de letteren en hun beoefenaren. Want de mensen die ze voor zich zouden moeten winnen, drijven ze het kamp van Luther in. Intussen gaat men zelfs tegen onschuldigen tekeer onder het mom van de godsdienst ... Sommigen zouden de talen en de humaniora graag afgeschaft zien, ook al bleef Luther ongedeerd. Het streven om de christelijke religie te beschermen wordt misbruikt om zo’n goddeloze misdaad te maskeren.”

Deze situatie had Erasmus willen voorkomen. Het was een van de redenen waarom hij zich altijd gematigd had opgesteld—en dat bleef hij doen, want hij had nog hoop en de inzet was hoog. Op 5 december 1526 schrijft hij: “Hoe zwaarder de dreiging voor de letteren in deze roerige tijden, des te groter de inspanning moet zijn van iedereen die weet en begrijpt dat zonder de talen en de humaniora als smaakmakers alle andere vakken smakeloos, sprakeloos en haast blind worden; dat staten dan niet bloeien en beschaving niet bestaat; kortom, dat een mens dan nauwelijks mens is.” Uiteindelijk vond hij de reformatie van het onderwijs misschien wel even belangrijk als die van de kerk.

Mijn inleiding is gebaseerd op de volgende vijf boeken. Ze bieden veel kennis en informatie over Erasmus en legio verwijzingen naar literatuur over Erasmus in het algemeen en zijn Nieuwe Testament in het bijzonder:

- Johan Huizinga, *Erasmus* (Rotterdam 2017; eerste Ned. ed. 1924)
- Cornelis Augustijn, *Erasmus* (Baarn 1986)
- Erika Rummel, *Erasmus* (New York 2004)
- *Das bessere Bild Christi: das Neue Testament in der Ausgabe des Erasmus von Rotterdam*, red. Ueli Dill & Petra Schierl (Bazel 2016)
- *Basel 1516: Erasmus' Edition of the New Testament*, red. Martin Wallraff, Silvana Seidel Menchi, Kaspar von Greyerz (Tübingen 2016)

Van de drie teksten die ik hier heb vertaald, is alleen *Aansporing* eerder in het Nederlands verschenen. Onder de titel *Oproep* maakt hij deel uit van een bloemlezing uit Erasmus' theologische werken vertaald door Jan Bloemendal (*Desiderius Erasmus 6: Theologie*, Amsterdam 2015). In het Engels is tot nu toe ook alleen *Aansporing* vertaald: door William Roy als *An exhortation to the diligent studye of scripture* (Antwerpen 1529; facsimile Amsterdam 1973) en door J.C. Olin in zijn boek *Erasmus, Christian Humanism and the Reformation* (New York 1965, repr. 1975), pp. 92-106. In het Duits en Frans zijn wel vertalingen van alle drie teksten beschikbaar:

- *Aufruf, Methode, Rechtfertigung*. In: Erasmus von Rotterdam, *Ausgewählte Schriften*. Dritter Band: Vorreden zum Neuen Testament. Theologische Methodenlehre. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Gerhard B. Winkler (Darmstadt 1967)

- *Les préfaces au Novum Testamentum (1516)*: avec des textes d'accompagnement par Érasme; présentées, traduites et commentées par Yves Delègue, avec la collab. de J.P. Gillet (Genève 1990)

Bij de vertalingen heb ik alleen voetnoten gevoegd om bronnen te benoemen waarnaar Erasmus in de tekst verwijst, of om iets te verklaren als dat echt nodig is voor een goed begrip van de tekst. Dat is lang niet altijd zo. Dan laat ik het aan de lezer om zichzelf wijzer te maken. Zoals de onderwijzer-in-hart-en-nieren Erasmus in zijn boek *Taalrijkdom* (1512) opmerkt: "Een schrijver moet niet schrijven op zo'n manier dat iedereen alles begrijpt, maar zo, dat de lezer ook wordt gedwongen om sommige dingen op te zoeken en te leren." De Nederlandse Bijbelteksten heb ik zoveel mogelijk ontleend aan *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBG 2004), die in zekere zin vergelijkbaar is met Erasmus' project en ook zelf de nodige weerstand opriep.

Wie Erasmus nog beter wil leren kennen, doet er goed aan eerst meer *van* hem te lezen dan *over* hem. "Een beter beeld geven z'n geschriften"—woorden die Erasmus zelf liet aanbrengen op de penning met zelfportret die hij in 1519 liet maken als relatiegeschenk. Hetzelfde beweert hij, zoals gezegd, over Jezus Christus, aan het slot van zijn hier vertaalde *Aansporing*. In het Nederlands zijn er allerlei mogelijkheden om meer te lezen. Een aanrader is *Gesprekken*. Het bestaat uit ruim zestig verzonnen gesprekken tussen twee of meer personages over een keur aan onderwerpen die gezamenlijk een goed beeld geven van de denker en schrijver Erasmus. Ze zijn luchtig geschreven en meestal vrij kort, dus uitstekend geschikt voor een kennismaking met Erasmus in korte etappes. Een bloemlezing uit *Gesprekken* is vertaald door Jeanine DeLandtsheer (*Desiderius Erasmus 1: Gesprekken*, Amsterdam 2001). Een tweede aanrader is zijn correspondentie. Erasmus was een verwoed briefschrijver en hij liet al bij leven veel brieven in druk uitgeven. Ze waren immers proeven van taalmeesterschap en bovendien bewijzen van zijn status en netwerk. De tekst van ruim drieduizend

brieven van of aan Erasmus is bewaard gebleven. Voor het eerst worden ze nu allemaal vertaald in het Nederlands onder de titel *De correspondentie van Erasmus* (Rotterdam 2004-). Ze schetsen een goed beeld van de mens Erasmus.

Een aantal mensen ben ik dankbaar voor hun op- en aanmerkingen waarmee ik mijn voordeel heb gedaan, met name Renée ter Haar, Jan van Herwaarden, Henk Jan de Jonge, Miekske van Poll-van de Lisdonk en Hans Trapman. Niet al hun suggesties heb ik overgenomen, dus ik ben als enige verantwoordelijk voor dit resultaat. Het lettertype van deze tekst is Erasmus MMXVI, dat in 2016 voor de herdenking van de 500ste verjaardag van Erasmus' *Nieuwe Testament* is ontworpen naar het handschrift van Erasmus zelf.

NOVVM IN

strumentū omne, diligenter ab ERASMO ROTERODAMO
recognitum & emendatum, nō solum ad grācam ueritatem, ue-
rumetiam ad multorum utriusq; linguæ codicum, eorumq; ue-
terum simul & emendatorum fidem, postremo ad pro-
batissimorum autorum citationem, emendationem
& interpretationem, præcipue, Origenis, Chry-
sostomi, Cyrilli, Vulgarij, Hieronymi, Cy-
priani, Ambrosij, Hilarij, Augusti-
ni, una cū Annotationibus, quæ
lectorem doceant, quid qua-
ratione mutatum sit.

Quisquis igitur
amas ue-

ram

Theolo-

giam, lege, cogno-

sce, ac deinde iudica.

Neq; statim offendere, si
quid mutatum offenderis, sed
expende, num in melius mutatum sit.

APVD INCLYTAM
GERMANIAE BASILAEAM.

CVM PRIVILEGIO
MAXIMILIANI CAESARIS AVGVSTI,
NE QVIS ALIVS IN SACRA ROMA-
NI IMPERII DITIONE, INTRA QVATV-
OR ANNOS EXCV DAT, AVT ALIBI
EXCVSVM IMPORTET.

*Erasmus, Nieuwe Testament (Bazel: Johann Froben, 1516)
Exemplaar van de Bibliotheek Rotterdam*

Erasmus van Rotterdam
AANSPORING aan de vrome lezer

Beste lezer, de beroemde Lactantius Firmianus (die door Hieronymus juist om zijn taal wordt bewonderd) wilde ooit de christelijke godsdienst verdedigen tegen de heidenen. Om te beginnen wenste hij toen dat hem een welsprekendheid werd vergund waarmee hij Cicero zou benaderen—hem te willen evenaren vond hij te brutaal, denk ik.³ Als dit soort wensen iets oplevert, dan zou ik beslist vurig wensen (nu ik alle stervelingen aanspoor tot de heilige en heilzame studie van de christelijke filosofie en daartoe oproep door als het ware het startsignaal te geven) dat mij een heel andere welsprekendheid wordt vergund dan die van Cicero—een minder kleurrijke, maar veel effectievere.

Niemand had ooit zo'n kracht van spreken als Mercurius. Dat hebben de oude dichters niet helemaal zonder reden in hun fabels opgetekend, want hij wekte en verdreef de slaap wanneer hij maar wilde alsof hij een toverstok had en een goddelijke lier; en hij dreef wie hij maar wilde naar het dodenrijk en weer terug. Of neem Amphion en Orpheus, van wie de een naar verluidt harde rotsen ontroerde, de ander met z'n lier eiken en essen verleidde. Of neem Ogmius, die volgens de traditie van de Galliërs alle stervelingen met dunne kettingen vastgemaakt aan zijn tong en hun oren rondvoerde waarheen hij maar wilde. Of neem Marsyas en wat de op mythen verzotte Oudheid hem toebedeelt. Of neem Socrates volgens Alcibiades (om ons niet langer met fabels bezig te houden). Of neem Pericles: volgens de oude komedie had hij een kracht van spreken die niet alleen de oren van zijn luisteraars verleidde met vluchtig plezier, maar die ook bleef steken in hun harten; die meesleepte, die omvormde, die z'n toehoorders als heel andere mensen liet gaan dan ze waren gekomen. Over de edele muzikant Timotheus lezen we dat hij in Alexander de Grote de passie voor oorlog aanwakkerde door Dorische melodieën te laten klinken. En ooit waren er mensen die niets effectiever vonden dan de wensspreuken die de Grieken epoden noemen.

Als ergens dit soort bezwering bestaat, ergens een harmonische kracht die werkelijk 'enthousiasme' heeft, ergens een goddelijke overtuigingskracht die werkelijk harten roert, dan zou ik wensen dat mij die nu wordt gegeven om iedereen te overtuigen van datgene wat het grootste heil brengt. Alhoewel, ik moet liever wensen dat Christus zelf (want om Zijn zaak draait het) de snaren van mijn lier zo hanteert, dat dit lied de gemoederen van iedereen diep raakt en roert. Om dat te bewerkstelligen zijn geen argumentaties of geestigheden van redenaars nodig. Wat ik wens, kan alleen de waarheid zelf met grote zekerheid leveren—en hoe eenvoudiger haar woorden zijn, des te effectiever.

³ Lactantius, *Goddelijke onderwijzingen*, 3.1 (over valse wijsheid)

Allereerst heb ik nu geen zin om een oude wond open te rijten door een klaagzang die helemaal niet nieuw is, maar helaas wel meer dan terecht—en misschien wel meer dan ooit in deze tijden, nu elke sterveling zich met vlammend enthousiasme op z'n eigen studies stort: namelijk dat deze ene filosofie van Christus zelfs door sommige christenen wordt bespot, door de meesten wordt verwaarloosd en slechts door een paar wordt behandeld, maar onverschillig (om niet te zeggen onoprecht). In alle andere vakken die de menselijke ijver heeft voortgebracht, is niets zo verborgen en onzichtbaar dat scherpzinnigheid het niet heeft opgespoord, is niets zo moeilijk dat noeste arbeid het niet heeft veroverd. Hoe kan het dan dat wij deze ene filosofie niet omarmen met de instelling die ze verdient? Want wij rekenen ons allemaal ook in naam openlijk tot de partij van Christus. Platonisten, pythagoreeërs, sceptici, stoïcijnen, cynici, aristotelianen, epicuristen: allemaal kennen ze elke leerstelling van hun school tot in detail en weten ze die uit hun hoofd. Hiervoor gaan ze het gevecht aan en ze gaan nog liever dood dan dat ze de verdediging van hun grondlegger verzaken. Waarom dan toch brengen wij zo'n mentaliteit niet des te meer op voor onze grondlegger en voorman, Christus? Iedereen vindt het een grof schandaal voor een aanhanger van de filosofie van Aristoteles om niet te weten wat die man vond van de oorzaken van de bliksem, van eerste materie, van het oneindige—dingen die iemand die ze weet, niet gelukkig maken, en wie ze niet weet, niet ongelukkig. En wij zijn op vele manieren ingewijd in Christus en door vele sacramenten gebracht tot Christus, maar we vinden het niet schandalig en schandelijk dat we Zijn leerstellingen niet weten, hoewel die iedereen met zekerheid gelukkig maken?

Het heeft geen zin dat ik me hier inspan om de zaak te overdrijven, want het getuigt bij uitstek van goddeloze waanzin om Christus met Zeno of Aristoteles te willen vergelijken en Zijn leer met hun onbenullige voorschriften (om me heel bescheiden uit te drukken). Laten die lui aan de voormannen van hun school toedichten zoveel ze kunnen, of zoveel ze willen. Vast en zeker is alleen deze leraar uit de hemel gekomen; kon alleen Hij zekerheden onderwijzen, omdat Hij de eeuwige wijsheid is; onderwees alleen Hij heilzame dingen als enige grondlegger van het heil van de mensheid; heeft alleen Hij alles volkomen waargemaakt wat Hij ooit heeft onderwezen; kan alleen Hij leveren wat Hij heeft beloofd. Als ons iets uit Babylonië of Egypte wordt gebracht, dan branden we van verlangen om het te leren kennen, omdat het uit een vreemde wereld is aangevoerd, en het is een deel van z'n waarde dat het van ver is gekomen. En vaak laten we ons door de droombeelden van onbenulligen (om niet te zeggen bedriegers) bang maken en martelen, niet alleen zonder dat het iets opbrengt, maar ook met groot verlies van tijd—om niet nog iets ergers te noemen, al is dit juist het ergste, dat het niets oplevert. Hoe is het dan mogelijk dat zo'n soort begeerte niet ook het hart van christelijke mensen sneller doet kloppen, als ze ervan overtuigd zijn (wat

ook het geval is) dat deze leer niet uit Egypte of Syrië, maar helemaal uit de hemel is gekomen?

Waarom bedenken we niet allemaal dat het wel een nieuwe en wonderbaarlijke soort filosofie moet zijn die aan stervelingen onderwijst dat Hij die God was, mens is geworden; dat Hij die onsterfelijk was, sterfelijk is geworden; dat Hij die aan het hart van de Vader was, naar de aarde is afgedaald?⁴ Na zoveel scholen van uitstekende filosofen, na zoveel markante profeten moet het wel iets groots en allerm minst triviaals zijn dat die bewonderenswaardige Grondlegger is komen onderwijzen, wat het ook is. Waarom verkennen, onderzoeken, ontleden wij in dit geval niet ieder aspect met vrome nieuwsgierigheid? Te meer omdat dit soort wijsheid zo uitzonderlijk is, dat ze in één keer alle wijsheid van deze wereld dwaas heeft gemaakt en we haar uit deze paar boeken als uit glaszuivere bronnen mogen putten, dus met veel minder inspanning dan de filosofie van Aristoteles uit stapels dikke en netelige pillen, uit oeverloze onderling tegenstrijdige commentaren van interpreten—om nog maar te zwijgen van de veel rijkere opbrengst.

In ons geval is het helemaal niet nodig om aan te komen met een opleiding in legio angstaanjagende wetenschappen. Het reisgeld is eenvoudig en ligt voor iedereen klaar. Zorg er alleen maar voor dat je een vrome en gewillige mentaliteit meebrengt, en om te beginnen een eenvoudig en zuiver geloof. Wees alleen maar leergierig, en je bent al ver gevorderd in deze filosofie. Zelf levert ze als leraar een Geest die zich aan niemand liever toedeelt dan aan simpele zielen. De leerstellingen van die beroemde denkers beloven niet alleen vals geluk, ze belemmeren ook de talenten van veel mensen, namelijk door de moeilijkheid van de voorschriften. Maar deze wijsheid maakt zich voor iedereen even geschikt, knielt voor kinderen, past zich aan hun kleine maat aan, zoogt, draagt, koestert en steunt hen, doet alles om ons te laten opgroeien in Christus. Bovendien is zij er voor mensen van het laagste niveau op zo'n manier, dat ze ook voor mensen van het hoogste niveau bewonderenswaardig is. Hoe verder je in haar rijkdommen bent gevorderd, des te verder raak je van de grandeur van die andere filosofieën vervreemd. Voor kleine mensen is ze nietig, voor grote mensen meer dan enorm. Geen enkele leeftijd, geen enkele sekse, geen enkel vermogen, geen enkele positie wijst ze af. De zon is minder van en voor iedereen dan de leer van Christus. Ze weert absoluut niemand af, behalve wie haar afweert en haar zichzelf niet gunt.

Daarom ben ik het hartgrondig oneens met mensen die niet willen dat de Heilige Schrift door leken wordt gelezen of in een volkstaal wordt vertaald. Alsof Christus zulke ingewikkelde dingen heeft onderwezen dat ze amper voor een handjevol theologen te begrijpen zijn. Alsof de christelijke godsdienst juist bescherming biedt als je haar niet kent. Mysteries van koningen kunnen misschien maar beter geheim blijven,

⁴ Johannes 1:18

maar het Mysterie van Christus wil zoveel mogelijk worden verspreid. Ik zou willen dat alle vrouwen het evangelie lazen, de brieven van Paulus lazen. Waren deze teksten maar in alle talen van de wereld vertaald, zodat niet alleen Schotten en Ieren, maar ook Turken en Arabieren ze konden lezen en kennen. Beslist de eerste stap is het leren kennen, hoe dan ook. Ook al zouden veel mensen erom lachen, een aantal zou toch worden gegrepen. Ik wou dat de boer bij het ploegen iets zong uit deze teksten, de wever er iets uit neuriede bij z'n spoelen, de reiziger met dit soort verhalen z'n vervelende tocht aangenamer maakte. Laat alle gesprekken van alle christenen hieruit bestaan. Want in de regel laten onze dagelijkse gesprekken zien wat voor mensen we zijn. Laat iedereen bevatten wat hij kan, laat iedereen uitdrukken wat hij kan. Wie achterblijft, moet niet benijden wie vooroploopt. Wie eerder is, moet wie volgt uitnodigen, niet opgeven. Waarom beperken we een verklaring aan ons allemaal tot een kleine groep mensen? Alle christenen hebben gelijkelijk en gezamenlijk deel aan de doop (die de eerste belijdenis van de christelijke filosofie vormt) en aan alle andere sacramenten, kortom, de beloning van het eeuwige leven geldt voor iedereen evenveel. Daarom klopt het niet dat alleen leerstellingen moeten worden voorbehouden aan die paar mensen die het volk tegenwoordig theologen of monniken noemt. Juist van deze mannen, ook al vormen ze een piepklein deel van de massa met de naam christen, juist van deze mannen wou ik dat ze meer zouden zijn waar ze voor doorgaan. Want ik ben bang dat onder theologen wel lieden te vinden zijn die hun benaming geen eer aandoen, dat wil zeggen, die van het aardse spreken en niet van het goddelijke. En onder monniken kun je de wereld in volle glorie vinden, ook al belijden ze de armoede van Christus en verachting voor de wereld.

In mijn ogen is iemand echt een theoloog, als hij niet door kunstig gesmede syllogismen, maar door emotie, door z'n gezichtsuitdrukking en oogopslag, door z'n manier van leven onderwijst dat we rijkdom moeten verachten; dat een christen niet moet vertrouwen op de hulpmiddelen van deze wereld, maar volledig trouw hoort te zijn aan de hemel; dat we onrecht niet moet vergelden; dat we het goede moeten toewensen aan wie ons het slechte toewenst; dat we kwaad met goed moeten beantwoorden; dat we alle goede mensen als leden van hetzelfde lichaam moeten liefhebben en koesteren; dat we slechte mensen moeten verdragen als ze niet te verbeteren zijn; dat gezegend is en niet te betreuren, wie van z'n spullen wordt beroofd, wie van z'n eigendommen wordt verdreven, wie is gedompeld in rouw; dat we de dood zelfs voor vrome mensen moeten wensen, want hij is niets anders dan het pad naar het eeuwige leven. Deze dingen, zeg ik, pas als iemand bezielt door de geest van Christus dit soort dingen preekt, inprent, hiertoe aanspoort, uitnodigt, bezielt, dan pas is hij echt een theoloog, ook al is hij boer of wever. Als iemand deze dingen ook in z'n eigen gedrag waarmaakt, dan pas is hij een groot leermeester. Op welke manier het begripsvermogen van engelen werkt, kan iemand anders misschien ingenieuzer uit-

eenzetten, zelfs een niet-christen. Maar ons overhalen om hier in zuiverheid, zonder enige vuilheid, een engelachtig leven te leiden, dat is pas echt de taak van een christelijke theoloog.

Mocht iemand nu uitkramen dat dit plompheden en banaliteiten zijn, dan kan ik hem alleen maar dit antwoord geven: Christus heeft deze plompheden bij uitstek onderwezen; de apostelen hameren op deze dingen; heel veel echte christenen en heel veel markante martelaren hebben deze dingen door hun beproevingen aan ons doorgegeven, hoe banaal we ze ook vinden. Deze ongeschoolde filosofie (zoals ze zelf vonden) heeft, zeg ik, de grootste vorsten van de wereld, vele koninkrijken en vele volkeren overgehaald om haar wetten te volgen—wat geen enkele gewelddadige tyrant, geen enkele geleerde filosoof is gelukt. Van mij mag een knappe kop de mond vol hebben van academische wijsheden, als hem dat goeddunkt. Maar het nederige christenvolk kan zich zonder meer troosten met het feit dat de apostelen die subtiliteiten beslist niet onderwezen—en of ze die kenden, mogen anderen uitmaken. Deze volkse lessen, zeg ik, als vorsten die in hun ambt waarmaakten, als priesters die in hun preken opnamen, als schoolmeesters die in kinderen indruppelden (in plaats van de geleerdheid die ze tevoorschijn halen uit bronnen als Aristoteles en Averroes), dan zou het christendom niet overal zo'n chaos zijn door oorlogen die vrijwel nooit ophouden; dan zou niet iedereen zieden van de krankzinnige drang om rijk te worden op alle manieren die God wel en niet heeft verboden; dan zouden kerk en maatschappij niet overal vergaan van de ruzies. Kortom, dan zouden wij niet alleen maar in naam en rituelen verschillen van de mensen die de filosofie van Christus niet belijden.

De taak om de christelijke godsdienst te vernieuwen of te verspreiden berust bij met name deze drie standen: vorsten en de magistraten die hun beleid uitvoeren; bisschoppen en de priesters die hun plaatsvervangers zijn; en de mensen die onderwijs geven aan kinderen op prille leeftijd, als ze nog volkomen volgzaam zijn. Als het deze standen zou lukken om hun eigen belang te overstijgen en oprecht samen te werken voor Christus, dan zouden we vast en zeker binnen enkele jaren overal een ware en (zoals ook Paulus zegt)⁵ *oprechte* soort christenen zien opduiken die de filosofie van Christus niet alleen met rituelen en proposities, maar met hart en ziel en in hun hele leven weergeven. Met deze wapens zouden ze vijanden van het christendom veel sneller verleiden tot geloof in Christus dan met dreigementen of wapengeweld. Ook al combineren we alle hulpmiddelen, niets is machtiger dan de waarheid zelf.

Wie de boeken van Plato niet heeft gelezen, is geen platonist, maar wie de Schrift van Christus niet heeft gelezen, is wel een christen en zelfs een theoloog? “Wie mij liefheeft,” zegt Hij, “houdt zich aan mijn woorden.”⁶ Dit kenmerk heeft Hij zelf voor-

⁵ 2 Korintiërs 8:8

⁶ Johannes 14:23

geschreven. Dus als wij echt in ons hart christen zijn, als wij echt geloven dat Hij uit de hemel is gezonden om ons te leren wat de wijsheid van filosofen niet kon, als wij echt van Hem verwachten wat geen enkele vorst, hoe rijk ook, kan geven, waarom is voor ons dan ook maar iets belangrijker dan Zijn Schrift? Waarom vinden we dan überhaupt ook maar iets geleerd wat in strijd is met Zijn beginselen? Waarom veroorloven wij ons dan bij Zijn aanbiddelijke Schrift hetzelfde als (ik zou haast zeggen: meer dan) heidense commentatoren zich veroorloven bij keizerlijke wetten of medische boeken? Alsof we met een spelletje bezig zijn, verklaren, verdraaien en verduisteren we die Schrift met wat ons maar voor de mond komt. Hemelse beginselen betrekken we op ons leven alsof het waarzeggerij is. We willen hoe dan ook de indruk vermijden dat we niet al te veel weten en daarom slepen we alles erbij wat we in de heidense literatuur kunnen vinden en (ik zal niet zeggen: bederven we, maar wat niet te ontkennen valt:) beperken we de reikwijdte van de christelijke filosofie tot een paar mensen—hoewel Christus juist niets liever wilde dan dat ze algemeen werd gedeeld. Dit soort filosofie is meer geworteld in gevoelens dan in syllogismen, is meer leven dan debat, is eerder inspiratie dan geleerdheid, meer transformatie dan verstand. Geleerd zijn lukt maar een handjevol mensen, maar iedereen kan en mag christen zijn, iedereen kan en mag vroom zijn, iedereen (voeg ik er brutaal aan toe) kan en mag theoloog zijn.

Wat het meest natuurlijk is, verankert zich snel en gemakkelijk in ieders hart. En wat is de filosofie van Christus (die Hij zelf wedergeboorte noemt)⁷ anders dan de vernieuwing van de goed geschapen natuur? Daarom zijn er heel veel dingen te vinden in de boeken van de heidenen die met Zijn onderwijs stroken, hoewel niemand het volmaakter, niemand het succesvoller heeft overgebracht dan Christus. Nooit was er een stroming in de filosofie zo grof dat ze onderwees dat geld een mens gelukkig maakt. Nooit was er een school zo schaamteloos dat ze alledaagse prijzen of begeertes als het hoogste goed definieerde. De Stoïcijnen zagen in dat niemand wijs is die niet een goed mens is; ze zagen in dat niets werkelijk goed is of eervol behalve ware morele goedheid; dat niets huiveringwekkend of slecht is behalve enkel en alleen verdorvenheid. Dat we onrecht niet met onrecht moeten vergelden, onderwijst Socrates bij Plato op veel manieren; en ook, dat we niet moeten treuren om mensen die er vertrouwen in hebben dat ze een goed leven hebben geleid en hiervandaan verhuizen naar een gelukkiger leven, omdat de ziel onsterfelijk is; bovendien, dat we de ziel hoe dan ook moeten afleiden van de aandoeningen van het lichaam en moeten overdragen aan de dingen die werkelijk bestaan, al zijn ze niet zichtbaar. Aristoteles schrijft in zijn boek *De politiek* dat niets voor ons aangenaam kan zijn wat niet op een of andere manier wordt veracht, met morele goedheid als enige uitzondering. Ook Epicu-

⁷ Johannes 3:3

rus erkent dat niets in het leven voor een mens aangenaam kan zijn, tenzij z'n geweten zich van geen kwaad bewust is, en dat dit de bron van werkelijk plezier is.

Inderdaad is een groot deel van deze leer in praktijk gebracht door een flink aantal mensen, met name Socrates, Diogenes en Epictetus. Maar Christus heeft dezelfde dingen veel vollediger onderwezen en in praktijk gebracht. Is het daarom niet haast monsterlijk dat ze door christenen worden genegeerd of verwaarloosd of zelfs bespot? Als andere teksten iets leerzaams bevatten dat vrij nauw betrekking heeft op het christen zijn, laten we dat dan volgen en de rest afwijzen. Maar als alleen deze tekst iemand werkelijk tot christen kan maken, waarom beschouwen we deze dan als verouderd en afgedaan, haast nog meer dan de boeken van Mozes? Eerst komt weten wat Hij heeft onderwezen, daarna komt in praktijk brengen. Volgens mij kan iemand zichzelf geen christen vinden enkel en alleen omdat hij in spitsvondig en ingewikkeld met elkaar verweven woorden kan debatteren over condities, relaties, wezensheden en vormheden—maar wel als hij kan vatten en uitdrukken wat Christus heeft onderwezen en laten zien.

Niet dat ik het streven van mensen veroordeel die hun talenten verdienstelijk hebben getraind in dat soort spitsvondigheden. Ik wil immers niemand beledigen. Maar ik zou denken ... nee, als ik me niet vergis, ben ik werkelijk van oordeel dat we de zuivere en waarachtige filosofie van Christus uit geen andere bron succesvoller kunnen putten dan uit de evangelische boeken en de apostolische brieven. Als iemand daarin op een vrome manier filosofeert—meer door te bidden dan te redeneren en eerder met de bedoeling om te worden getransformeerd dan te worden bewaard—zal hij vast en zeker tot de conclusie komen dat alles wat betrekking heeft op het geluk van de mens of op enige verrichting in dit leven, in deze boeken is overgeleverd, uitgezocht en afgehandeld. Als we iets willen leren, waarom hebben we dan liever een andere zegsman dan Christus zelf? Als we op zoek zijn naar een vorm van leven, waarom kiezen we dan liever een ander voorbeeld dan het archetype, Christus zelf? Als we een remedie tegen de lastige begeertes van ons hart verlangen, waarom denken we dan dat ergens anders een beter middel beschikbaar is? Als we ons slome en weggwijnende bewustzijn wakker willen schudden door te lezen, vertel me dan: waar kun je even levendige en werkzame vonken vinden? Als we hebben besloten om onze aandacht af te leiden van de moeilijkheden van dit leven, waarom hebben we dan liever andere verrukkingen? Waarom willen we meteen liever uit teksten van mensen Christus' wijsheid leren dan van Christus zelf? Hij heeft beloofd dat Hij altijd bij ons zal blijven tot aan het einde der tijden⁸ en dat maakt Hij bij uitstek waar in de vorm van deze teksten, waarin Hij voor ons ook nu nog leeft, ademt, spreekt—effectiever, zou ik haast zeggen, dan toen Hij onder de mensen verkeerde. De Joden

⁸ Matteüs 28:20

zagen en hoorden minder dan jij ziet en hoort in de evangelische Schrift, mits je slechts je ogen en oren meeneemt om het te kunnen onderscheiden en horen.

Wat is hier toch aan de hand? Een brief van de eerste de beste vriend bewaren we en koesteren we, we lopen ermee rond en herlezen 'm keer op keer. Tegelijkertijd zijn er duizenden en duizenden christenen die goed geschoold zijn, maar de evangelische en apostolische boeken op geen enkel moment in hun hele leven zelfs maar hebben gelezen. Moslims houden zich aan hun beginselen. Joden leren ook vandaag de dag vanaf de wieg hun Mozes uit het hoofd. Waarom presteren wij niet hetzelfde voor Christus? Mensen die belijden wat Benedictus heeft ingesteld, houden zich aan een leefregel die door een mens (haast een leek) is geschreven—die leren ze uit het hoofd en verslinden ze. Wie bij de Augustijner orde hoort, kent de leefregel van de stichter op z'n duimpje. Franciscanen vereren en koesteren de voorschriftjes van hun Franciscus en dragen die bij zich, waar ze ook naar toegaan op de wereld; ze geloven niet dat ze veilig zijn als ze het boekje niet op zak hebben. Waarom hechten al die mensen meer waarde aan een leefregel die door een mens is geschreven dan alle christenen samen aan hun leefregel, die Christus aan iedereen heeft onderwezen, die iedereen gelijkelijk heeft beleden tijdens de doop en die heiliger is dan welke andere ook maar kan zijn, al noem je er nog honderden? Paulus schrijft dat de wet van Mozes niet glorieus is vergeleken bij de glorie van het evangelie dat erop volgt.⁹ Net zo is het mijn wens dat alle christenen de evangeliën en de brieven van de apostelen als zo heilig beschouwen dat die leefregels hierbij vergeleken helemaal niet heilig lijken.

Iedereen mag van mij helemaal zelf weten welke waarde hij wil toekennen aan Albertus Magnus, aan Alexander, Thomas, Egidius, Richard en aan Ockham, want ik wil niets afdoen aan iemands roem of het gevecht aangaan met gevestigde studies die mensen beoefenen.¹⁰ Hoe geleerd de woorden van die mannen ook mogen zijn, hoe verfiynd ook, hoe (zo je wilt) engelachtig ook, toch moet je bekennen dat de woorden van het Nieuwe Testament de grootste zekerheid bieden. Paulus wil een oordeel over de vraag of de geest van elke profeet z'n oorsprong vindt in God.¹¹ Augustinus leest alle boeken van iedereen kritisch en eist niets meer of minder voor zijn eigen boeken. Alleen in de teksten van het Nieuwe Testament bewonder ik ook wat ik niet bevat. Zijn auteur is niet goedgekeurd door een school van theologen, maar door de hemelse Vader zelf via het getuigenis van Zijn goddelijke stem—en dat tweemaal, eerst bij de Jordaan tijdens de doop, daarna op de berg Tabor bij de gedaanteverandering. “Dit” zegt Hij “is mijn geliefde Zoon in wie Ik vreugde vind, luister naar Hem.”¹² Een on-

⁹ 2 Korintiërs 3:7-18

¹⁰ Het gaat hier over de middeleeuwse geleerden Albertus Magnus, Alexander van Hales, Thomas van Aquino, Aegidius van Rome, Richard van Middleton en Willem van Ockham.

¹¹ 1 Korintiërs 14:29-40

¹² Matteüs 3:17 en 17:2

wrikbaar gezag en werkelijk onweerstaanbaar (zoals die geleerden het noemen)! Wat betekent “Luister naar Hem”? Natuurlijk dat Hij de enige leraar is en jullie leerlingen van alleen Hem. Iedereen mag de grondlegger van zijn eigen studies verheffen zoveel als hij wil, maar dit is enkel en alleen over Christus gezegd. Op Hem als eerste streek de duif neer als bezegeling van het getuigenis van de Vader. Zijn geest wordt het getrouwt weergegeven door Petrus, aan wie de hoogste Herder Zijn schapen eenmaal, tweemaal en zelfs driemaal toevertrouwde om ze te hoeden,¹³ en zonder enige twijfel om ze te hoeden met het voer van de christelijke leer. Zelf is Hij als het ware herborren in Paulus, die Hij Zijn gekozen instrument noemde en de buitengewone verkondiger van Zijn naam.¹⁴ Wat Johannes uit de sacrosancte bron van Zijn hart had geput, dat heeft hij in z’n brieven uitgedrukt. Zeg me: wat in Scotus is hiermee vergelijkbaar, wat in Thomas is hiermee vergelijkbaar? Ik wil niet de indruk wekken dat ik dit zeg om te beledigen, want ik bewonder het talent van Scotus en de heiligheid van Thomas vereer ik zelfs. Maar waarom filosoferen wij niet allemaal in de grote auteurs van het Nieuwe Testament? Waarom dragen we deze mannen niet op zak met ons mee? Waarom hebben we deze mannen niet altijd in handen? Waarom jagen, wroeten, speuren we niet onophoudelijk in het werk van deze mannen? Waarom krijgt Averroes een grotere portie van ons leven dan de evangeliën? Waarom slijten we bijna alle tijd van leven met onze neus in verordeningen van mensen en in onderling tegenstrijdige meningen? Goed, die mogen, zo je wilt, afkomstig zijn van sublieme theologen. Maar in de teksten van het Nieuwe Testament moet een grote-theoloog-in-spe beslist z’n eerste ervaring opdoen.

Bij de doop hebben we gezworen om de woorden van Christus te volgen. Als we dit oprecht hebben gezworen, moeten we daarna meteen in de leer van Christus worden ondergedompeld, tussen de omhelzingen van onze ouders en de lieve woordjes van kindermeisjes door. Want wat onze geest als onbewerkt pasgebakken kruikje het eerst opzuigt, dat nestelt het diepst en blijft het taaist steken. Ons eerste gestamel moet naar Christus klinken, onze vroegste kindertijd moet naar Zijn evangeliën worden gevormd. Ik wil dat Hij om te beginnen wordt onderwezen op zo’n manier dat ook kinderen Hem liefhebben. Daarna moeten die zich zo lang met deze studies bezighouden dat ze stilaan vorderingen maken en opgroeien tot mannen die sterk staan in Christus. De teksten van anderen zijn dusdanig, dat veel mensen later spijt hebben gekregen van de moeite die ze daarmee hebben verkwist. Ook gebeurt het regelmatig dat mensen vlak voor hun dood breken met de groepering van hun grondlegger, hoewel ze tot dat moment hun hele leven lang hebben gevochten om de verordeningen

¹³ Johannes 21:15-17

¹⁴ Handelingen 9:15

in die teksten te verdedigen. Maar wie door de dood wordt overvallen met z'n aandacht bij *deze* teksten, is gelukkig.

Laten wij dus allemaal hunkeren naar deze teksten met heel ons hart, deze teksten koesteren, deze teksten continu lezen, deze teksten zoenen, in deze teksten uiteindelijk sterven, ons naar deze teksten omvormen, want studies lopen uit op gewoontes. Wie dit niet kan bereiken—maar iedereen kan dit, als je het maar wilt—moet op z'n minst deze teksten vereren als foedraal van Zijn goddelijk hart. Stel dat iemand een afdruk van Christus' voeten laat zien. Dan vallen wij christenen toch op onze knieën en vereren die afdruk? Waarom aanbidden we dan niet liever Zijn levende en ademende beeld in deze boeken? Stel dat iemand het hemd van Christus tentoonstelt, is er dan een plek op aarde waar we niet heen zullen vliegen om het te kunnen kussen? Maar al kom je met Zijn hele huisraad op de proppen, niets zal Christus duidelijker en waarheidsgetrouwer weergeven dan de teksten van het evangelie. Een houten of stenen beeld versieren we uit liefde voor Christus met juwelen en goud. Waarom niet liever deze teksten met goud en juwelen en nog grotere kostbaarheden uitgedost? Want zij brengen ons Christus veel aanwezig voor ogen dan die armzalige beelden. Wat drukt zo'n beeld namelijk anders uit dan de vorm van Zijn lichaam, als het al iets van Hem uitdrukt? Maar deze teksten brengen je het levende beeld van Zijn sacrosancte geest voor ogen en Christus die zelf spreekt, geneest, sterft, wederopstaat. Kortom, ze maken Hem zo volledig aanwezig dat je minder zou zien, als je Hem persoonlijk met eigen ogen kon aanschouwen.

Erasmus van Rotterdam

METHODE

Maar misschien zal een lezer tegen mij zeggen: waarom spoor je iemand aan die (zoals dat heet)¹⁵ allang aan het rennen is? Geef liever de weg aan en de methode waarmee iedereen via een soort routeverkorting die zo geprezen filosofie van Christus kan bereiken. Want het kennen van de weg om een onderneming aan te gaan is al een flink deel van die onderneming. Ik weet heel goed dat daarvoor één boek niet genoeg is en dat het bovendien niet eens aan mij is om dat te doen. Maar ik zal het voorbeeld volgen van mensen die zelf zonder succes stuurlui zijn geweest, maar desondanks anderen die van wal steken, goede adviezen geven voor als er gevaren opdoemen. Of het voorbeeld van de Mercuriusbeelden die op kruispunten staan en soms door hun aanwijzing een reiziger verder brengen naar een punt waar ze zelf nooit zullen aankomen. Om iets dichterbij aan te halen: "Ik zal dienen als een slijpsteen, die het

¹⁵ Erasmus, *Duizenden adagia*, no. 146 en no. 2732

ijzer scherp weet te maken, maar zelf part noch deel heeft aan het snijden.”¹⁶ De heilige Aurelius Augustinus heeft dit onderwerp treffend en uitvoerig behandeld in een vierdelig boek met de titel *De christelijke leer*. Toch zal ik nog eens hetzelfde doen—niet alleen zo bondig als ik maar kan, maar ook grover en met boerenverstand (zoals dat heet),¹⁷ omdat ik dit niet maak voor uitblinkers, maar m’n best doe om het grote publiek, om minder begaafde mensen met m’n inzet (voor wat die waard is) te hulp te komen.

Het eerste wat ik meteen zou moeten voorschrijven, kan ik heel gemakkelijk en in een mum (zoals ze zeggen)¹⁸ vertellen. Maar het is wat zijn effect betreft verreweg het voornaamste en belangrijkste van alles. Het voorschrijven is even weinig werk als het waarmaken veel werk is. Op deze filosofie—die niet stoïcijns of aristotelisch is, maar duidelijk hemels—moeten we ons namelijk toeleggen met een geest die haar waardig is. Dit wil zeggen dat onze geest niet alleen zuiver moet zijn en vrij van alle smetten van zonden, maar ook kalm en uitgerust, vrij van elke onrust die begeertes veroorzaken. Dan wordt het beeld van de eeuwige waarheid des te duidelijker in ons weerspiegeld, zoals in een kalme rivier of in een glanzende spiegel. Hippocrates eist van zijn aanhangers een heilig en onberispelijk karakter. De astroloog Julius Firmicus laat in zijn bijgelovige vak geen talent toe dat door de zucht naar winst of roem is bedorven. Dan is het des te billijker dat wij naar de school (beter gezegd: tempel) van deze goddelijke wijsheid toekomen met een brandschone geest.

Vereist is een brandend verlangen om te leren. Deze parel die haar gelijke niet kent, vindt zichzelf banale liefde of gedeelde liefde onwaardig. Zij verlangt een dorstige geest die dorst naar niets anders. Wie van plan is deze heilige drempel over te stappen, moet elke arrogantie laten varen; moet elke honger naar roem (een ziekte die erg schadelijk is voor de waarheid) laten varen; moet elke koppigheid (de moeder van alle ruzies) laten varen, en al helemaal blinde onbesuisdheid. Bedenk ook dit: wanneer je een plek binnengaat die religieuze eerbied vereist, dan kus je alles, vereer je alles en heb je voor werkelijk alles ontzag, alsof echt ieder hoekje iets goddelijks in zich heeft. Wanneer je van plan bent om dit heiligdom van de Heilige Geest te betreden, moet je dat nog veel eerbiediger doen. Wat je te zien krijgt, moet je toegewijd kussen. Wat je niet te zien krijgt, moet je op afstand aanbidden en eerbiedigen, al is het verborgen, wat het ook is. Laat je goddeloze nieuwsgierigheid varen. Sommige mysteries zul je alleen al mogen zien, omdat je jezelf eerbiedig uit hun blikveld hebt verwijderd. Dit moet je eerste en enige doel zijn, dit je wens, dit je enige drijfveer: dat je wordt veranderd, meegesleept, bezield, omgevormd tot datgene wat je leert. Het is voedsel voor de ziel—dan pas nuttig, niet als het in je geheugen bezinkt zoals in je

¹⁶ Horatius, *Dichtkunst*, 304-305

¹⁷ Erasmus, *Duizenden adagia*, no. 37

¹⁸ Erasmus, *Duizenden adagia*, no. 2658

maag, maar als het overslaat naar je emoties en de kern van je bewustzijn. Je moet pas vinden dat je vooruitgang hebt geboekt, niet als je feller debatteert, maar als je het gevoel hebt dat je een ander mens bent geworden, minder overmoedig, minder driftig, minder begerig naar het leven, als iedere dag een beetje afbreuk doet aan je zonden en je ware geloof iets laat groeien.

Dan de letteren die ons de steun geven waarmee we deze dingen gemakkelijker bereiken. Onze eerste zorg moet zijn om grondig de drie talen Latijn, Grieks en Hebreeuws te leren. Het staat namelijk vast dat de hele mystieke Schrift in deze talen is opgeschreven. En deins hier nu niet meteen voor terug, beste lezer, alsof je als het ware bent neergeknuppeld door de moeilijkheid van deze taak. Met een leermeester en met de wil om het te doen zul je deze drie talen haast met minder moeite leren dan je tegenwoordig het jammerlijke gestamel van één halve taal leert vanwege de onkunde van de onderwijzers. Ik eis ook niet dat je het in deze talen tot een wonder van welsprekendheid schopt. Het is genoeg dat je het brengt tot verzorgdheid en finesse, dat wil zeggen: tot een bepaalde middelmaat die voldoende is om een oordeel te vormen. Voordat we het over de andere vakken van beschaving hebben: het is absoluut onmogelijk dat je begrijpt wat er geschreven staat, als je geen verstand hebt van de taal waarin het is geschreven. Ik vind dan ook dat we niet moeten luisteren naar lieden die tot hun laatste afgeleefde dag wegteren in spitsvondige onzin en blijven zeggen: "Voor mij volstaat de vertaling van Hieronymus." Want dit is het lievelingsantwoord van mensen die er niet eens voor zorgen dat ze Latijn kennen. Voor hen heeft Hieronymus dus eigenlijk voor niets vertaald.

Intussen zwijg ik maar over het feit dat het op allerlei manieren van belang is of je iets uit z'n eigen bron haalt of uit willekeurige poelen. Trouwens, wat te denken van het feit dat bepaalde dingen vanwege taaleigen wendingen niet eens in een andere taal kunnen worden overgegoten zonder dat ze hun duidelijkheid, natuurlijke sierlijkheid en nadruk verliezen? Wat te denken van het feit dat sommige dingen te subtiel zijn om helemaal goed te vertalen? Hierover klaagt en tiert de heilige Hieronymus welig. Wat te denken van het feit dat een heleboel dingen die Hieronymus heeft hersteld, in de loop van de tijd ten onrechte zijn gesneuveld? Dit geldt bijvoorbeeld voor de evangeliën die hij op basis van de Griekse brontekst heeft verbeterd. Wat te denken van het feit dat teksten vroeger zijn verminkt door fouten of onverschilligheid van kopiïsten en ook tegenwoordig nog op veel plaatsen worden verminkt? Wat ten slotte te denken van het feit dat je zelfs de middelen waarmee Hieronymus zijn herstelwerk heeft verricht, niet voldoende begrijpt, als je totaal geen verstand hebt van de talen die hij als ondersteunende getuigen aanvoert? Als de vertaling van Hieronymus voorgoed zou volstaan, waarom was het dan van belang om er met pauselijke decreten op te letten dat de ware tekst van het Oude Testament uit de boeken van de Hebreeën werd gehaald? En de betrouwbare tekst van het Nieuwe Testament uit

Griekse bronnen? Hieronymus had zijn vertaling toen met zekerheid al af. Kortom, als zijn vertaling voldoende was, hoe konden eersteklas theologen daarna dan zoveel overduidelijke en beschamende fouten maken? Dat is namelijk te duidelijk om het te ontkennen of te verdoezelen. Onder hen is zelfs Thomas van Aquino, de zorgvuldigste van alle moderne theologen, die mij mag vervloeken als ik lieg of dit zeg om hem te belasteren. Om intussen maar te zwijgen van alle anderen, die we volgens mij absoluut niet met Thomas mogen vergelijken.

Als iemand de geschikte leeftijd hiervoor inmiddels is gepasseerd, moet hij doen wat een verstandig man eigen is: tevreden zijn met z'n lot en zich naar vermogen laten ondersteunen door de inzet van anderen—zolang hij tegen jonge mensen, voor wie ik deze dingen eigenlijk schrijf, maar niet tekeergaat. Al wil ik beslist geen wanhoop wekken, zelfs niet bij oude mannen, want ik kan vier mannen bij naam noemen die mij goed bekend zijn, die zelfs al beroemd zijn door de boeken die ze hebben gepubliceerd en van wie één pas als 48-jarige en de anderen niet voor hun veertigste de eerste beginselen van de Griekse taal hebben opgepikt. Hun eigen monumentale teksten getuigen van de grote vorderingen die ze hebben gemaakt. Als Cato ons als voorbeeld niet echt raakt, neem dan de heilige Augustinus! Hij was al bisschop en al een man op leeftijd, toen hij naar de Griekse letteren terugkeerde die hij als kind wel had geproefd, maar ook weer uitgespuugd. En Rudolf Agricola, het unieke licht en sieraad van ons Duitsland, schaamde zich er niet voor om pas na zijn veertigste Hebreeuws te leren, hoewel hij in de literatuur al een grote status had. Wanhopen deed hij ook niet, hoewel hij al zo'n gevorderde leeftijd had. Als jongeman had hij de Griekse letteren opgedronken. Zelf keer ik nu op mijn 49ste (als het mij vergund is) terug naar de Hebreeuwse letteren die ik ooit al een beetje heb geproefd. Er is niets dat de menselijke geest niet kan bewerkstelligen, als hij het zichzelf maar oplegt en tegen elke prijs wil. Zoals ik zei, is voor deze onderneming een bepaalde middelmaat voldoende, zolang er maar geen enkele sprake is van onbezonnenheid. Want hoe minder afgewogen iemand oordeelt, des te ondoordachter doorgaans z'n uitspraken. In dit opzicht is de jeugd gelukkiger, maar oude mensen moeten we niet opgeven. De jeugd wekt grotere verwachtingen van zichzelf, maar soms maakt bevlogenheid bij oude mensen iets los wat de kracht van een jongere leeftijd niet losmaakt. Een laatste punt: Hilarius en Augustinus vinden dat voor de boeken van het Oude Testament niet meer te wensen valt dan de Septuagint. Dit standpunt heeft Hieronymus afdoende weerlegd in zijn brieven en als hij het niet had weerlegd, dan is het afdoende weerlegd door die misstap van Hilarius in zijn commentaar op het woord *hosanna*. Ambrosius heeft zich aan dezelfde steen gestoten.¹⁹

¹⁹ De Septuagint is de Griekse vertaling van het Hebreeuwse Oude Testament. In z'n commentaar op Matteüs 21:9 schrijft Hilarius dat *hosanna* in het Hebreeuws 'verlossing' betekent. Ambrosius impliceert hetzelfde in z'n toelichting op Lucas 19:37. In feite betekent het 'help toch!'. Hieronymus wijdt

Dan het volgende. Soms lijkt iemand een zeldzaam gezegend talent en een witte inborst (zoals dat heet)²⁰ te hebben en dus een opmerkelijke theoloog in spe te zijn. In zo'n geval ben ik zeker niet tegen de opvatting van Augustinus dat zo iemand moet worden onderwezen en voorbereid door hem met mate te laten proeven van de fijnzinnige vakken, met name dialectiek, retorica, rekenkunde, muziek en sterrenkunde.²¹ Maar vooral moet hij kennis van de wereld opdoen: van dieren, bomen en edelstenen—en bovendien van plaatsen, vooral de plaatsen die de Heilige Schrift vermeldt. Als we namelijk de landstreken kennen, volgen we in gedachten het verhaal en krijgen we als het ware meteen een rondleiding in ons hoofd. Zo lijkt het alsof we iets bekijken, niet lezen, en daardoor beklijft veel beter wat je hebt gelezen. Als wij dan behalve de ligging ook de oorsprong, gewoonten, instellingen, cultuur en het karakter van een bepaald volk hebben geleerd uit boeken van geschiedschrijvers en het verhaal gaat over een gebeurtenis bij dat volk of de apostelen schrijven aan dat volk, dan zal deze kennis wonderbaarlijk veel licht en (om zo te zeggen) leven toevoegen aan onze leeservaring. Lezen *moet* wel steeds weer volkomen suf en doods zijn, als we niet alleen deze aspecten niet kennen, maar vrijwel geen enkel woord voor welk ding dan ook. Soms is het zo erg dat er schaamteloos wordt gegokt of een armetierig woordenboek wordt geraadpleegd en dan verandert een boom in een viervoeter of een juweel in een vis. Het lijkt me geleerd genoeg als iemand simpelweg toevoegt: “Dit is de naam van een juweel” of “Dit is een boomsoort” of “een diersoort”. Vaak hangt het begrip van het Mysterie juist af van wat iets precies is.

Volgens mij zal het z'n vruchten afwerpen als een jongeman die voor de theologie is voorbestemd, zorgvuldig wordt getraind in de figuren en tropen van de taalmeesters en redenaars en zich als voorspel bezighoudt met het allegorisch verklaren van fabels, met parabels, met vergelijkingen en vooral met de onderdelen van de retorica die handelen over probleemstellingen, over uiteenzettingen, over bewijsvoeringen, over accentueringen en over emoties. Deze zaken dragen namelijk sterk bij aan oordeelsvorming—iets wat in elke soort studie goud waard is. Het beroep van theoloog bestaat meer uit emoties dan uit slimmigheden. (Om slimmigheden bij heidense filosofen lachen ook de heidenen zelf. Paulus verafschuwt ze meer dan eens in een christen.) Daarom is het goed om je in dit soort dingen een leven lang te trainen. Zodoende kan een theoloog zich dan des te vaardiger bezighouden met het behandelen van theologische allegorieën en kernthema's. Als ik me niet vergis, had Augustinus dit op het oog, toen hij zijn pupil Licentius opdracht gaf om terug te keren naar z'n Mu-

een hele brief (nr. 20) aan de vraag wat *hosanna* betekent. Hij stelt dat we voor de juiste verklaring dezelfde bron als de evangelisten moeten gebruiken, namelijk de originele, Hebreeuwse tekst. Vrijwel alle kerkvaders tot en met de vierde eeuw, niet alleen Hilarius en Augustinus, beschouwden de Septuagint als de standaardvorm van het Oude Testament (zie *Oxford Dictionary of the Christian Church* s.v.).

²⁰ Erasmus, *Duizenden adagia*, no. 1150

²¹ Augustinus, *De christelijke leer*, 2.73-152

zen.²² Licentius maakte zich al klaar om zich van hen af te keren. Volgens Augustinus zouden dit soort studies Licentius' mentaliteit voor alle geesteswetenschappen levendiger maken, en sappiger. Maar tegenwoordig wordt iemand alleen ingewijd in de kinderlijke en benauwende en erbarmelijke voorschriftjes van de dialectiek of de sofistiek, die ze iedere dag weer veranderen en compliceren. Zodoende wordt een theoloog onoverwinnelijk in een duel, maar in het behandelen van de Heilige Schrift... God allemachtig, wat zien we die lieden er daar uitgeteld bij liggen, verstaend, ja dood en begraven! Mocht iemand hiervan duidelijk bewijs verlangen: zet die oude theologen Origenes, Basilius, Hieronymus naast deze moderne en vergelijk ze met elkaar. Daar zie je dan een gouden rivier vloeien—hier wat ondiepe beekjes, en dan ook nog niet heel zuiver en niet in overeenstemming met hun bron. Daar word je dan rijk gevoed in vruchtbare tuinen—hier word je tussen de doornstruiken verscheurd en gekweld. Daar een en al majesteit—hier een gebrek aan schittering, veel smerigheid die de theologische waardigheid nauwelijks waardig is.

Als we langer bij de heidense letteren moeten stilstaan, dan zou ik zelf liever willen dat we dit doen bij teksten die relatief dicht bij de boeken van het Mysterie staan. Het ontgaat me niet dat sommige mensen de poëzie met veel arrogantie minachten als meer dan kinderachtig, en met evenveel arrogantie de retorica, met evenveel arrogantie de humaniora (zoals ze heten en zijn). Toch hebben deze vakken ons de markante theologen gegeven die we nu eerder geneigd zijn te verwaarlozen dan te begrijpen. Christus heeft bijna alles verpakt in gelijkenissen, iets wat typerend is voor dichters.²³ Augustinus wijst op retorische figuren bij de profeten en in de brieven van Paulus.²⁴ Paulus zelf gebruikte dichters als getuigen.²⁵ Waar bij deze oude theologen vind je een verwijzing naar Aristoteles of Averroes? Waar enige vermelding van eerste en tweede intenties, van generalisaties en specificaties, van vormheden of wezenlijkheden of zelfs individuaties, waarmee tegenwoordig alles volgepropt is? In alle andere vakken is het prachtig, als iedereen verwijst naar z'n eigen kopstukken en grondleggers. Vergilius volgde Homerus na, Avicenna Galenus, en Aristoteles verschillende mensen al naar gelang z'n onderwerp. Waarom zijn alleen wij zo overmoedig geweest om ons volledig af te keren van de kopstukken van onze Filosofie? Augustinus feliciteert zichzelf met het feit dat hij vooral op Plato is gestoten, enkel en alleen omdat diens leerstellingen volgens hem vrij dicht bij de leer van Christus komen.²⁶ En vanaf aangrenzend grondgebied is het gemakkelijker oversteken. Niet dat ik de studies veroordeel die we nu op openbare universiteiten als de gebruikelijke

²² Augustinus, *De orde*, 1.8.23-24 (een dialoog waarin deze kerkvader zijn ideale 'methode' schetst)

²³ Bijvoorbeeld in Lucas 6, 8, 10, 13, 14, 15, 16, 18, 19 en 20.

²⁴ Augustinus, *De christelijke leer*, 4.31-60

²⁵ Handelingen 17:28 en Titus 1:12 (de Griekse dichter Epimenides); 1 Korintiërs 15:33 (de Griekse dichter Menander)

²⁶ Augustinus, *Belijdenissen*, 8.2

zien, als ze maar waarheidsgetrouw worden behandeld en niet als enige. Laat het handjevol mensen die Jupiter welgezind liefheeft (om de woorden van Vergilius te gebruiken)²⁷ deze studies vooral omarmen. Ik leid een theoloog voor het volk op.

Eerlijk gezegd lijkt het mij trouwens niet erg veilig dat iemand die voor de theologie is bestemd, opgroeit met heidense studies, zeker de minder gepaste. Want voor mensen die hun gehemelte en tong met veel absint hebben besmet, smaakt daarna alles naar absint, wat ze ook drinken of eten. Mensen die te lang in de zon hebben gezeten, zien daarna alles in de kleur die ze zelf met zich meedragen in hun door glaucoom aangetaste ogen. Net zo geldt voor mensen die een flink deel van hun leven in Bartolus, in Averroes, in Aristoteles, in sofistieke spitsvondigheden hebben gestoken, dat voor hen de Heilige Schrift niet smaakt naar wat zij is, maar naar wat ze zelf met zich meedragen. Het is misschien sierlijk om in een verhandeling over de Heilige Schrift terloops een beetje met die als het ware exotische rijkdommen te strooien. Maar wanneer je iets behandelt wat oneindig ver van elke wereldse wijsheid verwijderd is, lijkt het me volkomen absurd om de mond vol te hebben van Pythagoras, Plato, Aristoteles, Averroes en schrijvers die nog heidenser zijn dan zij, en om van hun opvattingen verstoeld te staan alsof het orakels zijn. Dat is de filosofie van Christus totaal anders maken in plaats van op smaak brengen! Mocht iemand nu gaan roepen dat een theoloog niet zonder die schrijvers kan, dan zal ik in ieder geval mezelf troosten met het voorbeeld van markante mannen als Chrysostomus, Hieronymus, Ambrosius, Augustinus en Clemens, ja zelfs Petrus en Paulus. Geen van allen hadden zij verstand van spitsvondigheden, ze veroordelen die zelfs af en toe.

Relevanter is het om Christus' leerstellingen aan onze beginnening over te dragen—op hoofdlijnen samengevat, en vooral uit de evangeliën, daarna uit de brieven van de apostelen. Zodoende heeft hij overal vaste bakens om al het overige op te kunnen betrekken. Om bij wijze van voorbeeld een paar dingen aan te stippen: Christus heeft op aarde een nieuw volk gesticht dat volledig de hemel toegedaan was; zonder te vertrouwen op alle hulpmiddelen van deze wereld was dit volk op een andere manier rijk, op een andere manier wijs, op een andere manier adellijk, op een andere manier machtig, op een andere manier gelukkig; door alles op aarde te versmaden verkreeg het geluk op aarde; het kende geen jaloezie, ongetwijfeld omdat het keek met argeloze ogen; het kende geen begeerte, zoals wie vrijwillig eunuch wordt; het voelde geen menselijke schroom; hoe groter dit volk was, des te meer onderwierp het zich aan iedereen; het was als het ware herboren met de eenvoud en zuiverheid van kinderen; het leefde van dag tot dag, zoals vogels doen; het achtte het leven niets waard en verkoos liever de dood; het was niet bang voor tirannie, niet voor de dood, niet voor de duivel, omdat het vertrouwde op de bescherming van Christus alleen; het

²⁷ Vergilius, *Aeneis*, 6.129 (gezegd van de enkelingen die uit het dodenrijk zijn teruggekeerd)

kende geen woede, zelfs niet als het uitgedaagd werd, en het verwenste niemand; het deed z'n best zich verdienstelijk te maken, ook voor mensen die dat niet verdienden; onder dit volk bestond de grootst mogelijke eendracht, precies zoals tussen de ledematen van een lichaam; onder dit volk maakte wederzijdse naastenliefde alles gemeenschappelijk; door z'n manier van leven was dit volk het zout en het licht van de wereld en door z'n gedrag was het altijd als het ware toegerust en voorbereid op de Laatste Dag.

Ook moet ik met een paar woorden aangeven dat er niets is waartegen Christus Zijn volgelingen niet op voorhand beschermt met Zijn leer. In welke dingen ze het geluk moeten zoeken, heeft Hij onderwezen op de berg.²⁸ Met welke daden ze het eeuwige leven moeten verkrijgen, heeft Hij onderwezen in de parabel van het oordeel met bokken en schapen als personages.²⁹ Verder, hoe ze zich moeten gedragen tegen broeders door wie ze gekwetst zijn, hoe tegen zwakke mensen, hoe tegen heidenen, hoe tegen vijanden en vervolgers, hoe tegen slechte of goddeloze gezagsdragers.

Vervolgens moet onze beginneling worden aangespoord om zorgvuldig Christus' hele levensloop te bekijken: hoe Hij geboren, hoe Hij opgevoed, hoe Hij opgegroeid is; hoe Hij zich gedroeg tegen Zijn ouders en verwanten; hoe Hij Zijn eerste stappen zette als verkondiger van het evangelie; hoe gevarieerd Hij was in het verrichten van wonderen, hoe gevarieerd in Zijn antwoorden. Met het volk leeft Hij mee, tegen fariizeërs en schriftgeleerden vaart Hij uit, op kopers en verkopers koelt Hij Zijn woede ook met de zweep.³⁰ Overal minacht Hij rituelen, altijd eist Hij enkel geloof. Soms wist Hij het zogenaamd niet, bijvoorbeeld waar het gaat over de afbeelding van de keizer.³¹ Op sommigen stapte Hij uit zichzelf af, naar anderen ging Hij met tegenzin toe. Sommigen verbond Hij uit zichzelf aan zich, anderen die Hem wilden volgen liet Hij niet toe. Herodes antwoordde Hij niets, Pilatus met een paar woorden, net als Annas en Kajafas.³² Bij uitstek moet onze beginneling opmerken, met welke dingen Hij zich op die laatste strijd voorbereidde; hoe Hij zich gedroeg op het moment van sterven; hoe Hij is begraven, hoe Hij is herrezen. Al deze dingen bevatten namelijk een wonderbaarlijke les in het ware geloof, als iemand ze aandachtig bekijkt en ze als een filosoof uit en te na onderzoekt.

Het is niet voldoende om erop te letten op welke manier de eeuwige waarheid de ene keer zus, de andere keer zo oplicht al naar gelang de historische, de tropologische, de allegorische en de anagogische betekenis.³³ Let er ook op, welke gradaties

²⁸ Matteüs 5-7

²⁹ Matteüs 25:31-46

³⁰ Matteüs 21:12

³¹ Matteüs 22:15-22

³² Lucas 23 (Herodes en Pilatus); Johannes 18 (Annas en Kajafas)

³³ Hier volgt Erasmus de traditionele methode voor het uitleggen van de Bijbel. De letterlijke (historische) verklaring richt zich op wat er staat en wat de schrijver heeft bedoeld. De figuurlijke verklaring

er zijn in elk van deze dingen, welke onderscheiden, welke behandelmethodiek. Op hoeveel manieren behandelt Origenes de beproeving van Abraham door God?³⁴ Hoeveel kernthema's vindt hij al wel niet, als hij zich met de historische betekenis bezighoudt! Om maar te zwijgen van het feit dat één en dezelfde beeldspraak door de diversiteit van zaken waarop ze wordt toegepast, door de diverse omstandigheden als het ware steeds een ander karakter aanneemt. Zo kunnen de schillen voor de varkens op rijkdommen, op begeertes, op eervolle ambten en op wereldlijke geleerdheid worden toegepast.³⁵ En toch ben je nog bezig met de tropenleer. Ja, die hele parabel kan zelfs op het volk van de Joden en op de heidenen worden toegepast. Sommige dingen hebben speciaal betrekking op de discipelen en die tijd, andere slaan op iedereen; sommige dingen worden bepaald door de emoties van die tijd, andere worden met ironie op de hak genomen. Mocht iemand proberen dit alles met voorbeelden te verduidelijken, dan zal hij meer dan één boek nodig hebben.

Onze beginnening moet op het hart worden gedrukt dat hij grondig moet leren geschikte getuigenissen uit de Heilige Schrift op te voeren—niet uit samenvattinkjes of preekjes of weet ik welke verzamelingen die al honderden keren overal en nergens zijn vermengd en overgegoten, maar uit de bronnen zelf. En ook, dat hij niet bepaalde mensen moet navolgen die zich er niet voor schamen om orakels van goddelijke wijsheid te verdraaien en oneigenlijke betekenissen te geven, een enkele keer zelfs omgekeerde. Er zijn mensen die principes met zich meebrengen en de Heilige Schrift dwingen om zich hiernaar te schikken, maar geestelijke principes moeten we juist uit de Heilige Schrift halen. Er zijn mensen die de emoties en gewoontes van jan en alleman loslaten op de Heilige Schrift en die de daden van de massa onder haar vlag beschermen, maar wat we horen te doen moeten we juist uit de Heilige Schrift halen. Het is een weliswaar verborgener, maar juist daardoor des te schadelijker soort van misvorming, wanneer we de woorden van de Heilige Schrift misbruiken en *kerk* vertalen als *priesters* en *wereld* als *lekenchristenen*; wanneer we toepasselijk maken voor *monniken*, wat over *christenen* is gezegd; wanneer we de zwaarden opvatten als elk van beide machten;³⁶ wanneer we alleen op rituelen laten slaan, wat over de verering van God is gezegd; wanneer we alleen op gebeden (hoe ze ook zijn uitgesproken) betrekken, wat over het priesterambt is gezegd.

Onze beginnening moet getuigenissen uit de Heilige Schrift betrouwbaar opvoeren. Daarom moet hij geen genoegen nemen met het plukken van vier of vijf woordjes.

is onderverdeeld in de tropologische (wat betekent de tekst voor het handelen van gelovigen?), de allegorische (welke waarde heeft de tekst voor het geloof?) en de anagogische (wat hopen gelovigen op grond van de tekst?). Zie Augustijn, *Erasmus* (Baarn 1986), blz. 87.

³⁴ Origenes, *Over Genesis*, preek 8

³⁵ Lucas 15:11-32 (de parabel van de verloren zoon)

³⁶ In Lucas 22:38 komen twee zwaarden ter sprake. In de middeleeuwse scholastiek werden ze uitgelegd als symbolen voor de geestelijke en de wereldlijke macht.

Nee, hij moet inspecteren waar het citaat vandaan komt, door wie het gezegd wordt, tegen wie het gezegd wordt, op welk moment, bij welke gelegenheid, met welke woorden, wat vooraf is gegaan, wat erop volgt. Want uit het verzamelen en afwegen van deze aspecten volgt het begrip, wat het te betekenen heeft wat er gezegd is. Als je er eerst voor zorgt dat je dit zo *goed* mogelijk doet, zul je het daarna ook *gemakkelijk* doen. Ook het karakteristieke van de theologische taal moet hij opmerken. Want de goddelijke Geest heeft zijn eigen tongval en de gewijde schrijvers laten veel uit het karakteristieke van de Hebreeuwse taal doorklinken, ook wanneer ze Grieks schrijven. Voor veel mensen is dit een bron van misverstanden.

Wat ik nu ga zeggen, zal misschien wel bijzonder nuttig zijn, als onze beginnening het vaardig volbrengt. Het gaat hierom: bedenk een aantal theologische kernthema's of neem die van iemand anders over. Alles wat je leest, moet je hieronder rangschikken—je maakt als het ware nestjes. Zodoende heb je gemakkelijker citaten bij de hand die je kunt gebruiken als je dat wilt, bijvoorbeeld om iets te berde te brengen over geloof, over vasten, over het verdragen van ellende, over het ondersteunen van de zwakken, over rituelen, over vroomheid en dergelijke (er zijn wel twee- of driehonderd thema's te bedenken). Breng ze eerst op volgorde samen op basis van tegengesteldheid of verwantschap, zoals ik ooit ook in m'n boek *Taalrijkdom* heb aangegeven. Daarna moet je alles wat opmerkelijk is ergens in alle boeken van het Oude Testament, in de evangeliën, in de brieven van de apostelen, onder deze kernthema's rangschikken als voorbeeld of tegendeel van dat thema. Wie dat aanstaat, kan uit de oude exegeten en tot slot ook uit de boeken van de heidenen hier bijeenbrengen wat volgens hem nuttig zal zijn. Dat de heilige Hieronymus deze methode gebruikte, meen ik uit zijn teksten vrijwel zeker op te maken. Als je iets moet betogen, heb je het gereedschap kant en klaar voorhanden. Als je iets moet verklaren, is een vergelijking van passages gemakkelijk—en zowel Origenes als Augustinus vindt dit de beste methode om de heilige letteren te verklaren: een duistere passage door vergelijking met andere passages helder maken en zo de mystieke Schrift zichzelf uiteen laten zetten.

Voorzien van deze uitrusting moet onze beginnening continu bezig zijn met de goddelijke Schrift en daarover nadenken; zorgen dat hij die dag en nacht doorbladert, altijd in handen heeft, altijd op schoot heeft; dat altijd een citaat daaruit in z'n oren schalt of voor z'n ogen zweeft of in z'n hoofd ronddraait. Het is ook verstandig om de goddelijke boeken letterlijk uit het hoofd te leren, vooral de boeken van het Nieuwe Testament, die *zoveel* effectiever bijdragen aan het geloof dat wij belijden, dat ze vandaag de dag haast als enige kunnen volstaan; vervolgens de boeken uit het Oude Testament die het meest met het Nieuwe overeenstemmen, zoals Jesaja. Als je trouwens veelvuldig via gerangschikte kernthema's (zoals ik zei) Paulus met de evangeliën vergelijkt, en Jesaja en alle andere plaatsen van het Oude Testament met Paulus en de

evangelien, dan zullen deze plaatsen vanzelf blijven hangen en nestelen in je geheugen.

Sommigen deinzen misschien terug voor deze inspanning. Dan moeten ze zich alsjeblieft afvragen of het goed is dat een theoloog-in-spe sofistieke voorschriftjes uit het hoofd leert, dat hij allerhande commentaren op Aristoteles uit het hoofd leert, dat hij conclusies en bewijsvoeringen van Scotus uit het hoofd leert, en er tegelijkertijd bezwaar tegen maakt om moeite te doen voor de goddelijke boeken, de bronnen waaruit de volledige theologie opwelt, althans wat werkelijk theologie is. Het is veel beter om eenmaal deze inspanning (vermoeienis wil ik het niet noemen) te slikken dan om met steeds terugkerende inspanning je toevlucht te nemen tot woordenboeken, uittrekseltjes en registers telkens wanneer je iets moet behandelen of citeren. Dat is wat mensen doen die telkens om een schaal of kan bij de burens komen bedelen wanneer ze die nodig hebben, omdat ze thuis geen spullen hebben. Ja, jij moet je eigen hart tot bibliotheek van Christus maken. Haal uit die voorraadkast iets ouds of iets nieuws tevoorschijn al naar gelang de situatie vereist. Wat uit je eigen hart als iets levends tevoorschijn komt, dringt veel levendiger door tot je toehoorders dan wat je uit een mengelmoes van anderen opraapt.

Misschien vraagt iemand: "Wat? Je beoordeelt de goddelijke Schrift toch niet als zo gemakkelijk, dat zij zonder commentaren te begrijpen valt?" Waarom zou dat niet kunnen, als je de leerstellingen kent en je de zojuist genoemde vergelijking via kernthema's hebt toegepast? De mensen die als eerste commentaren op deze Schrift uitgaven, hebben trouwens niets anders gedaan. (Van hen is Origenes de voornaamste.) Wat kan anderen verbieden om hetzelfde punt te bereiken dat die mensen hebben bereikt, als ze langs dezelfde weg voortgaan? Niet dat ik wil dat dit gebeurt. Nee, het werk van de oude denkers moet ons een deel van het werk besparen. Wij moeten ons laten helpen door hun commentaren. Wel moeten we eerst de besten onder hen uitkiezen, zoals Origenes (die zo goed is dat niemand met hem te vergelijken valt), Basilius, Gregorius van Nazianze, Athanasius, Cyrillus, Chrysostomus, Hieronymus, Ambrosius, Hilarius en Augustinus. Ten tweede moeten we juist deze auteurs met een kritisch oordeel lezen. Ze waren mensen, sommige dingen wisten ze niet, in sommige gevallen hebben ze geijld. Hier en daar hebben ze zitten slapen, soms hebben ze iets opgedist om hoe dan ook de ketters te overwinnen die destijds alles in lichterlaaie zetten met hun afwijkende opvattingen. Bovendien geldt voor vrijwel elk van deze auteurs dat er veel teksten ten onrechte onder zijn naam circuleren, ja zelfs (wat nog schaamtelozer is) dat aan zijn boeken veel van anderen is toegevoegd—iets wat ik in het geval van Hieronymus klip en klaar heb bewezen, en bij alle anderen is het even evident. Als een lezer geen oog heeft voor dit soort dingen, loopt hij het risico dat hij de waanbeelden van een bedrieger of nietsnut omarmt als een orakel van Hieronymus of Ambrosius.

Bovendien moet onze beginnening de *beste* schrijvers uit de canon lezen. Iedereen lezen is namelijk oeverloos en wat heeft het voor zin om bruikbare uren volkomen verkeerd te besteden aan de moderneren, die eerder verzamelaars zijn dan exegeten? Bij deze lui vind je om te beginnen legio dingen die je daarna weer moet afleren. Nog meer inspanning! Als ze iets hebben wat klopt, zal later blijken dat ze het uit de oude schrijvers hebben geput, maar verminkt en verknipt—omdat ze vanwege hun onbegrip van de taal en de inhoud veel dingen (en misschien wel de beste) maar niet begrepen en daarom noodgedwongen hebben moeten weglaten. Wat te denken van het feit dat een flink deel van deze lieden niet eens iets ontleent aan de oude schrijvers, maar aan verzamelingen die al te vaak op een hoop zijn gegooid en overgegoten? Zo stelen ze stiekem als het ware uit de tiende hand, zodat de dingen nauwelijks nog smaken naar hun bron. Ten slotte, zelfs al onderwijzen ze hetzelfde, bij hen is alles levenloos en afzichtelijk vanwege hun eigen volkomen kinderlijke gebrabbel als auteurs. Hieronymus daarentegen kruidt en verrijkt alles zo met heerlijkheden dat hij, wanneer hij afdwaalt van de waarheid, wanneer hij de hoofdzaak uit het oog verliest, toch meer goeds onderwijst dan deze lieden wanneer ze naar waarheid de hoofdzaak overdragen. Om intussen maar te zwijgen van het feit dat wij zelf precies zo worden als de auteurs in wie wij continu vertoeven. Wat we lezen, heeft namelijk invloed op onze manier van denken en ons karakter op een totaal andere manier dan de kwaliteit van ons voedsel de staat van ons lichaam beïnvloedt. Als we ononderbroken met armetierige, banale, opgepoetste, netelige en twistzieke schrijvers omgaan, moeten wij wel net zo worden. Maar gaan we om met schrijvers die werkelijk Christus ademen, die vlammen, die leven, die ware vroomheid onderwijzen en in praktijk brengen, dan zullen we hen ten minste deels weerspiegelen.

“Maar” zul je zeggen, “als er niets bijkomt, zal ik te weinig toegerust zijn voor de scholastieke arena.” Ik leid geen bokser op, maar een theoloog en wel een theoloog die liever met z’n leven dan met syllogismen wil uitdrukken wat hij verkondigt. Er is geen reden om heel ontevreden te zijn over jezelf, als je tussen die lieden te weinig theoloog lijkt. Op hun vragen zal zelfs Hieronymus in eigen persoon het antwoord schuldig blijven, en misschien zelfs Paulus. Dat is niet de schuld van de theologie zelf, want die is niet zo geboren. Schuldig is de behandeling van de theologie door bepaalde lieden die haar helemaal naar de spitsvondigheden van de dialectiek en naar de aristotelische filosofie hebben toegesleurd, ook al is daar meer filosofie dan theologie te vinden—en niet zo’n beetje meer. Ook een redenaar of meetkundige of musicus kan deze zelfde theologie op zo’n manier behandelen dat daarna niemand haar meer zal begrijpen zonder eerst het hele wezen van hun vakgebied volledig te doorgronden.

Waarom is het eigenlijk noodzakelijk dat een theoloog alle vraagstukjes van iedereen beantwoordt met zekerheden? Die vraagstukjes kennen geen aantal of maat of

einde. Als je er één wegsnijdt, komen er honderden nieuwe op—net als bij de hydra. Sommige zijn niet vroom genoeg om ze te onderzoeken. Op sommige kan een antwoord uitblijven zonder ons heil te schaden. Over sommige is het geleerder te twijfelen en met de sceptici een oordeel op te schorten dan er openlijk een uitspraak over te doen. Als de kracht van iemands geestelijke talent zo groot is dat hij beide soorten studie (theologie en filosofie) kan vatten, moet hij vooral gaan waarheen zijn kwaliteiten hem roepen en wens ik hem goede reis. Toch moet hij naar mijn oordeel bij de theologie beginnen en hieraan het grootste deel van z'n leven besteden. Als een van beide moet worden opgegeven, kan ik de waarheid niet loochenen, namelijk dat ik liever de kant van de theologie kies. Ik geef er de voorkeur aan een beetje minder een sofist te zijn dan minder verstand te hebben van de evangeliën en de brieven van Paulus. Het is beter bepaalde leerstellingen van Aristoteles niet te weten dan de beginselen van Christus niet te kennen. Ten slotte zou ik liever met Hieronymus een vrome theoloog willen zijn dan met Scotus een onoverwinnelijke.

Het valt beslist niet te ontkennen dat de oude theologen de leer van Christus hebben opgehelderd en verdedigd. Ik zal pas dulden dat zij als verouderd worden afgedaan, als zou vaststaan dat ook maar één heiden door uiterst gewiekste spitsvondigheden en uiterst subtiële subtiliteiten is bekeerd tot het geloof in Christus, of dat zo ook maar één ketter is teruggewonnen en tot inkeer is gebracht. Dat er vandaag de dag minder ketteren zijn, hebben we namelijk meer te danken aan brandstapels dan aan syllogismen (als we de waarheid willen bekennen). Want is er überhaupt met dialectische subtiliteit een knoop te knopen die niet door anderen met dezelfde subtiliteit kan worden ontward, als het beide partijen vrijstaat om erbij te halen wat ze willen? De eenvoudige teksten van het Nieuwe Testament daarentegen hebben volkeren over heel de wereld in een paar jaar weten te vernieuwen.

Maar laten we de vergelijking van studies laten varen. Laat iedereen zelf bepalen wat hij mooi vindt en (om de woorden van Paulus te gebruiken)³⁷ vol zijn van z'n eigen overtuiging. Wie houdt van scholastieke schermutselingen, moet volgen wat op universiteiten geaccepteerd is. Maar wie liever onderwezen wil zijn in het ware geloof dan in het dispuut, moet allereerst en bij voorkeur bezig zijn met de bronnen, moet bezig zijn met de schrijvers die direct uit de bronnen hebben gedronken. Wat beknot wordt op syllogismen, zal het gebed compenseren. En als theoloog zul je onoverwinnelijk genoeg zijn, als je het hebt geschopt tot het punt dat je voor geen enkele zonde bezwijkt, aan geen enkele begeerte toegeeft, ook al heb je als verliezer een academisch dispuut verlaten. Groots genoeg is de leraar die Christus zuiver onderwijst.

³⁷ Romeinen 14:5

Om nu met een *Pleidooi* mensen voor te zijn die luid gaan protesteren: de apostel Paulus (zo vertelt Lucas)³⁸ verklaarde zichzelf gezegend, omdat hij zijn zaak zou gaan bepleiten bij Agrippa, die vanwege z'n langdurige omgang met Joden bij uitstek gepokt en gemazeld was in alle onderwerpen waar Paulus' zaak om draaide. Ik wou dat ik mijzelf om dezelfde reden geluk kon wensen, maar mij overkomt duidelijk iets anders dan Paulus. Ik moet namelijk alleen een *Pleidooi* houden bij lieden die deze hele onderneming die ter discussie staat, niet begrijpen en haar enkel en alleen in opspraak brengen omdat ze haar niet begrijpen. Want bij mensen die de Latijnse, Griekse en Hebreeuwse letteren hebben geproefd (al is het maar mondjesmaat) en die zich bij het serieus uitzoeken van de mysteries in de Heilige Schrift succesvol en nauwgezet hebben verdiept in de oude theologen (die even waarachtig als oud zijn), zal ik me ongetwijfeld erg geliefd maken, zelfs als ik niet helemaal heb bereikt wat ik probeerde te bereiken.

Wonderlijk genoeg zullen daarom de mensen die dit werk van mij niet echt nodig hebben en die als enige in staat zijn om het op bepaalde punten te veroordelen (omdat ze vanwege hun kennis van de goede letteren een oordeel kunnen vormen), mijn ijver met hun bijval goedkeuren en zelfs bijzonder dankbaar zijn. De mensen daarentegen die hierover op geen enkele manier een uitspraak kunnen doen en die de ondersteuning van dit werk des te meer nodig hebben, naarmate ze verder afstaan van de goede letteren—die mensen zullen dit werk, dat voor hun eigen bestwil is gemaakt, niet omarmen, nee zelfs tegenwerken, belasteren en veroordelen. Het eerste lijkt me een soort extreme ondankbaarheid, het tweede opmerkelijke schaamteloosheid. Er valt namelijk geen grotere schaamteloosheid te bedenken dan het veroordelen van een boek dat je niet eens hebt gelezen en waarover je zonder kennis van de talen geen oordeel kunt vellen, ook al lees je het wel. En niets is ondankbaarder dan met laster te worden terugbetaald voor ontelbaar veel zweetdruppels en slapeloze nachten, die je op je hebt genomen met alleen maar de bedoeling om te helpen en waaraan geen enkele dank recht kan doen—en dan ook nog laster van mensen die bij uitstek baat zullen hebben bij dat werk. Ondankbaarheid is altijd schandalig, maar het is niet meer dan billijk om mensen dankbaar te zijn die met financieel verlies, ten koste van hun eigen plezier, soms zelfs ten nadele van hun eigen gezondheid en leven, hun uiterste best doen om met de schriftelijke sporen van hun talent te zorgen voor de wereld. Ik weet niet of je ergens ondankbaardere mensen kunt vinden. Nergens anders is volgens mij toepasselijker wat even fraai als serieus is gezegd door

³⁸ Handelingen 26:1-3 (de evangelist Lucas wordt beschouwd als schrijver van dit Bijbelboek)

Seneca: bij sommige mensen is het veiliger om ze te beledigen dan ze aan je te verplichten.³⁹ Niets gaat meer verloren dan wat je ondankbare mensen aanbiedt. Alhoewel, meer verloren gaat volgens mij een dienst die je investeert in mensen die de dienst niet begrijpen, en mensen die een verdienste niet herkennen zijn ondankbaarder dan mensen die hem niet erkennen. Want die laatsten voelen zichzelf schuldig, al doen ze alsof dat niet zo is, en soms dwingt hun schaamte hen ertoe om de verdienste alsnog te erkennen. Kortom, er is hoop dat ze ooit bij zinnen komen. Maar de eersten vatten een weldaad op als een onrecht en ze roepen hun weldoener ter verantwoording voor de dienst waarmee hij hen heeft geholpen.

Het is bij uitstek aan theologen om niet alleen dankbaar te zijn, maar ook oprecht en zachtmoedig. En bij uitstek voor theologen heb ik op dit werk gezweet—en wel voor de theologen die geen tijd of geen gelegenheid hadden om de talen te leren die je per se nodig hebt om de Heilige Schrift grondig te begrijpen. Aan het ondersteunen van hun studies heb ik mijn studie besteed om hun door mijn inzet te verschaffen wat hun lot hun heeft ontzegd. En toch, als er protesten komen, dan voorspel ik dat het uit deze groep zal zijn. Als iets aan de vernieuwing van hun beroep bijdraagt, omarmen artsen het, versmaden juristen het niet, nemen filosofen het aan. Alleen wij theologen protesteren hardnekkig en misgunnen onszelf wat goed voor ons is. Het is erg lastig om geen enkele dank te krijgen voor een weldaad die je uit goede wil verricht. Nog lastiger is het om valse beschuldigingen in plaats van een beloning terug te krijgen van mensen voor wie je je hebt ingezet en verdienstelijk gemaakt; en om je te moeten verdedigen tegen onterechte aanklachten door mensen van wie je met recht verschuldigde dank kon eisen. Seneca is van mening dat het de hoogste vorm van vrijgevigheid is, dat het grenst aan goddelijke liefdadigheid, als iemand zich niet alleen belangeloos nuttig maakt, maar zelfs welbewust een weldaad verkwist.⁴⁰ Maar goed, ik denk dat ik ook dit te boven zal komen door me verdienstelijk te blijven maken, zelfs voor mensen die een weldaad met onrecht vergelden. Betrouwbare artsen gaan toch door met hulp verlenen, ook als zieke mensen protesteren en schelden. Met eenzelfde soort van toeslag zal ik mijn weldaad vermeerderen om te bereiken dat ze begrijpen welke weldaad ze krijgen.

In de eerste plaats spoor ik dus alle theologen keer op keer aan om—voor zover ze door hun leeftijd of bezigheden de tijd hebben—de Griekse letteren te proeven en zo mogelijk ook de Hebreeuwse. Laten ze zorgvuldig filosoferen in de bronnen van de mystieke Schrift en onophoudelijk de oude theologen lezen, die ons door hun eigen eruditie en onberispelijke levenswandel worden aanbevolen. Laten ze daarna, als ze willen, mijn teksten erbij halen en afwegen. Laten ze hun goedkeuring geven als ik

³⁹ Seneca, *Weldaden*, 2.24.1

⁴⁰ Seneca, *Weldaden*, 4.25.3

iets terecht aanstip, en me vriendelijk verbeteren als ik ben afgedwaald van de waarheid en onvoldoende heb bereikt wat ik ijverig heb nagestreefd—want ik ben ook maar een mens. Als ik dit gedaan krijg, heb ik het pleit gewonnen en zullen m'n aanklagers m'n beschermheren worden. Maar de mensen bij wie ik dit niet gedaan krijg, laten die mij ten minste het volgende geven, voor mijn part uit medelijden: het geloof dat ik dit werk (wat het ook voorstelt) heb ondernomen uit een eenvoudig en vroom streven om te helpen. Als ik daarin ergens te weinig ben geslaagd, is dat een vergissing, geen boze opzet. Dan verdien ik het om te worden verbeterd, maar niet om te worden aangevallen. Niets erken ik namelijk meer dan dat ik niets weet. Laten anderen grootse dingen verkondigen, als ze willen. Vanwege mijn onbeduidendheid verkondig ik niets, maar wel presteer ik wat mij is toegestaan. Ik ben altijd bereid om iets te herroepen, zodra ik ergens heel menselijk een misstap heb gemaakt. Ik zal ook mijn eigen censor zijn, zodra ik mezelf betrap. De heilige Hieronymus verdraagt trouwens geen criticus die wel kan veroordelen, maar niet onderwijzen.⁴¹ Het eerste hoort bij een tiran, het laatste bij een vriendelijk en beschaafd mens.

Onder professoren staat het al buiten kijf, maar ook niet-geleerde mensen zijn er volgens mij door de boeken van velen van overtuigd dat de bestaande uitgave van het Nieuwe Testament niet van Hieronymus is. Toch doe ik de Vulgaat op geen enkele manier geweld aan en maak ik haar niet zwart, wat ook haar kwaliteit is en wie ook haar auteur. Ik herstel alleen maar wat in de loop van de tijd door de schuld van kopiïsten is verminkt, waarbij ik terloops ook heb aangegeven wat de vertaler dubbelzinnig of niet stipt genoeg heeft weergegeven. (Want ik vind het mijn plicht om niet 'onjuist' te zeggen, ook al deinst Hieronymus daarvoor op enkele plaatsen niet terug.) Dit heb ik niet gedaan uit de losse pols, zoals dat heet,⁴² en niet blindelings, maar volgens het advies van de kerkelijke richtlijnen⁴³ en door Latijnse versies te toetsen aan de Griekse brontekst, zonder daarbij te vertrouwen op een klein aantal of willekeurige exemplaren. Lorenzo Valla getuigt dat hij zeven betrouwbare handschriften heeft gevolgd.⁴⁴ Ik ben bij de eerste redactie door vier Griekse handschriften geholpen, bij de tweede door vijf. Vervolgens heb ik een aantal stokoude en onberispelijke boeken in het Latijn geraadpleegd. Hiermee nog niet tevreden heb ik de deugdelijkste schrijvers doorzocht en uitgeplozen en alert opgemerkt wat zij hebben aangehaald, gelezen, verbeterd en verduidelijkt. Dit alles heb ik met de grootst mogelijke opletendheid volkomen eerlijk vergeleken en overwogen. Toen heb ik gevolgd wat ik zelf

⁴¹ Hieronymus, *Brieven* 57.12

⁴² Erasmus, *Duizenden adagia*, no. 327

⁴³ De richtlijnen van het Concilie van Vienne (1312) over de studie van oosterse talen

⁴⁴ In zijn eigen *Aantekeningen op het Nieuwe Testament* bij Johannes 7:29-30 en 18:28. In de zomer van 1504 vond Erasmus in een klooster bij Leuven toevallig een handschrift met deze tekst. Hij liet hem meteen (1505) drukken en schreef er zelf een voorwoord bij, waarin hij Valla's tekst en zijn eigen uitgave ervan verdedigt met vergelijkbare argumenten als in dit *Pleidooi*.

als beste beoordeelde en heb ik alles gepubliceerd, maar met de bepaling dat iedereen zijn eigen oordeel moet vellen.

Wie bang is dat het gezag van de Heilige Schrift in twijfel wordt getrokken als zich ergens een tekstvariant voordoet, moet weten dat al meer dan duizend jaar lang de Latijnse en de Griekse handschriften niet in alles overeenstemmen. Dat kan ook helemaal niet. Niet alleen het aantal kopiïsten is enorm groot, maar ook hun onwetendheid, sufheid en onbezonnenheid. Om nog maar te zwijgen van het feit dat er veel dingen zijn veranderd door zogenaamde geleerden, of in ieder geval te weinig oplettende geleerden. Ik stel vast dat bepaalde dingen zijn geschrapt of opgevoerd door religieuze facties. Door de ophef die zij in het verleden hebben veroorzaakt, is een tijd lang alles door elkaar gemengd (vooral in het Oosten) doordat iedereen de Schrift verandert om zijn eigen inbreng te beschermen. Hieronymus verklaart op verscheidene plaatsen klip en klaar dat dit met zekerheid is gebeurd. Maar wat maakt het uit voor het christelijke geloof dat Hieronymus al eeuwen lang iets anders leest dan Cyprianus, en Hilarius weer iets anders, en Ambrosius, en Augustinus? Bij hen zul je op sommige plaatsen niet alleen verschillen, maar zelfs tegenstrijdigheden aantreffen, hoewel ze op de hoofdzaken van het christelijke geloof overeenstemmen. Wat moet je doen, wanneer zelfs de Latijnse tekstuitgave van onze eigen tijd niet in alles met zichzelf overeenstemt? Wie hieraan mocht twifelen, kan het bewijs vinden in de gedrukte uitgaven die ook aantekeningen in de marges bieden. Als dat nog te weinig is, is het op te maken uit de commentaren van de heilige Thomas, uit de commentaren van Nicolaas van Lyre en uit de commentaren van Hugo van Saint-Cher.

Zeg me: welk risico is voortgekomen uit het feit dat de heilige Hieronymus het Oude en Nieuwe Testament op basis van de Hebreeuwse en Griekse bronteksten heeft vernieuwd voor een wereld die al in verval raakte? Sommigen hebben destijds geprotesteerd. Tegenover hen rechtvaardigt hij zich uitvoerig in z'n boeken en volgens mij hebben ze enkel en alleen geprotesteerd omdat ze die talen niet kenden. Maar is hieruit ook maar de geringste schade voortgekomen voor de christelijke godsdienst? Augustinus bekent dat de strijdigheid tussen de handschriften hem juist flink heeft geholpen, doordat de een duidelijker en juister naar voren bracht wat de ander niet geschikt genoeg had gezegd—iets wat ook bij toeval haast onvermijdelijk is.⁴⁵ Welke afbreuk heeft het gedaan aan de majesteit van de evangeliën dat Iuvencus ze in epische verzen heeft vervat? Welke afbreuk aan de Heilige Schrift dat onze Gillis van Delft, een bijzondere theoloog, haar onlangs bijna helemaal in elegische verzen heeft vervat?

⁴⁵ Augustinus, *De christelijke leer*, 2.37-56

Een aantal plaatsen heb ik vernieuwd, niet zozeer om smaakvoller te vertalen als wel om dat duidelijker en getrouwer te doen. Maar welk gevaar had ik gesticht als ik de hele tekst door een parafrase had vernieuwd? Voor de mensen die zweren bij de bestaande uitgave van de Vulgaat (die ik veroordeel noch verander): hun uitgave blijft bestaan, want die wordt door mijn redactie niet geschaad, maar helderder, zuiverder en foutlozer gemaakt. Laat men die op universiteiten lezen, in kerken voordragen, in preken citeren. Ik durf wel te beloven dat iedereen die deze uitgave van mij thuis heeft gelezen, zijn eigen Vulgaat beter zal begrijpen.

Als dus enkel de nieuwhed aanstoot geeft: ook de uitgave die nu oud is, was ooit nieuw en deze nieuwe zal ooit oud zijn, als we haar dulden. Het is typerend voor mensen met te weinig ervaring om boeken te waarderen op hun leeftijd en niet liever op de inhoud zelf te beoordelen. Ook ik zou willen dat in de Heilige Schrift niets misvormd is, niets tegenstrijdig is. Het is even gemakkelijk om dat te wensen als onmogelijk dat het ooit zo was of ooit zo zal zijn. Wat heeft het dan voor zin om in te gaan tegen de mensen die doorgaans even ongeschoold als onbeschaamd uitschreeuwen dat het een niet te dulden misdaad is dat iemand de evangeliën verbetert? Zo'n uitspraak is niet eens een koetsier waardig, laat staan een theoloog! Is het geoorloofd dat de eerste de beste nietsnut de handschriften van het evangelie misvormt, maar heiligschennis dat iemand herstelt wat er misvormd is? Nota bene iemand die in dit genre van de letteren niet achteloos en niet ongeïnteresseerd is (om niet iets overmoedigers te zeggen) en die er legio Griekse en Latijnse boeken en legio wereldberoemde auteurs bij heeft betrokken voor advies?

Heel veel argumenten maken het in mijn ogen uiterst aannemelijk dat het Nieuwe Testament helemaal in het Grieks is geschreven, niet in het Latijn. Het evangelie volgens Matteüs en de brief aan de Hebreërs daargelaten staat de rest met zekerheid niet ter discussie. Als iemand zich opmaakt om te veranderen wat de apostelen en de evangelisten hebben geschreven, mogen ze tegen hem met recht krijsen dat hij de evangeliën verbetert—maar niet tegen iemand die conform pauselijke decreten op basis van Griekse bronnen en op basis van het standpunt van heilige interpreten oprecht gewetensvol aan de kant schuift wat door kopiïsten is beschadigd of wat door een vertaler (want de apostelen hebben in het Grieks geschreven) niet geschikt genoeg is weergegeven in de Latijnse handschriften. Maar waarom maak ik hier nog meer woorden aan vuil? De heilige Hieronymus treedt namelijk in verscheidene brieven op als pleitbezorger van deze zaak. Hem bleven ook geen valse beschuldigingen bespaard, toen hij op een min of meer vergelijkbare zaak had gezwoegd. Als zijn verbeterde versie nog zou bestaan, had ik deze inspanning niet op me hoeven te nemen of had ik iets gehad om na te volgen.

Zodoende vraag ik jou, beste lezer: wanneer je stuit op iets wat ik heb vernieuwd, verwerp en veroordeel het dan niet onmiddellijk omdat de gebruikelijke lezing zo

vertrouwd smaakt—alsof alles wat anders is, alleen maar slecht kan zijn. Daarmee beroof je mij van de lof die mij toekomt en jezelf van het nut van mijn werk. Vergelijk eerst mijn tekst met de Griekse, die ik direct naast de mijne heb gezet om des te gemakkelijker voorhanden te zijn. Weeg af of ik niet getrouwer, begrijpelijker, duidelijker heb vertaald dan de oude vertaler. Hier moeten mensen niet weer onmiddellijk een aanklacht indienen, als het niet woord voor woord met elkaar correspondeert—iets wat niet eens mogelijk is als je het uit alle macht probeert. Als mensen het voor heiligschennis houden om ergens een letter of lettergreep af te wijken, waarom heeft de vertaler van de Vulgaat dat dan te pas en te onpas aangedurfd? Een aantal keren heeft hij dat zonder enige noodzaak gedaan, niet verleid door nut, maar haast uit baldadige verveling om zich te vermaken. Maar als het wel geoorloofd is om af te wijken (wat beslist zo is) en je merkt dat ik zinnen betrouwbaarder heb vertaald dan hij, veroordeel dan niet wat nieuw is, maar omarm wat correcter is.

Als de vergelijking van het Latijn met het Grieks je niet tevreden stelt, doe dan niet meteen uitspraak. Raadpleeg mijn *Aantekeningen*. Misschien zullen die je tevreden stellen door het gezag van de getuigen of door de aangevoerde redeneringen. Soms volgt het Latijn een andere lezing dan het Grieks, soms komt het voor dat uit dezelfde woorden meerdere betekenissen kunnen worden gehaald. In de vertaling bied ik maar één lezing aan. Iets anders kon ik immers ook niet doen. Maar in m'n *Aantekeningen* behandel ik varianten en daarbij geef ik aan wat mij het beste lijkt of laat ik het aan jou over om te beoordelen wat je liever wilt volgen. In sommige gevallen wordt onze Vulgaatuitgave of de ambrosiaanse lezing als beter beoordeeld dan de Griekse handschriften.⁴⁶ Wanneer alle Griekse exemplaren overeenstemmen, heb ik het Latijn aangepast (want het Grieks mocht ik niet veranderen) om te voorkomen dat dit niet zou corresponderen met het Grieks wanneer dat ernaast werd gezet. Overigens bespreek ik dit in de toelichtingen. In de Griekse handschriften tref ik bepaalde dingen aan die uit vaste gewoonte zijn toegevoegd. Zo is bijvoorbeeld de bekende lofprijzing toegevoegd aan het gebed van onze Heer,⁴⁷ zoals bij ons aan psalmen op het eind “Ere aan de Vader” wordt toegevoegd. Zulke dingen heb ik niet uit de tekst weggesneden, maar in mijn commentaar wijs ik er wel op dat het om een toevoeging gaat. Het kan namelijk weinig kwaad dat de lezer per vergissing ergens iets aanvult op grond van andere plaatsen met een vergelijkbare strekking—wat ik veelvuldig aantref. Niettemin heb ik ervoor gezorgd ook hierop te wijzen.

⁴⁶ Erasmus bedoelt een oude Latijnse versie die al bestond, voordat de Vulgaat tot stand kwam. Delen daarvan zijn bewaard, omdat ze worden geciteerd in commentaren op de brieven van Paulus. Deze commentaren werden traditioneel toegeschreven aan Ambrosius.

⁴⁷ “Want aan U behoort het koningschap, de macht en de majesteit tot in eeuwigheid. Amen.” Deze slotzin ontbreekt namelijk in de tekst van het *Onze Vader* die Jezus zelf aan zijn leerlingen onderwees (Matteüs 6:9-13 en Lucas 11:2-4)

Ik bied deze versie dus niet aan alsof alles zeker en onbetwifelbaar is, maar omdat de waakzame en aandachtige lezer door mijn verbeteringen, aangevuld met aantekeningen, in niet geringe mate kan worden geholpen. Mijn *Aantekeningen* zullen talloze dingen bevatten die deze of gene voorkomen als verachtelijke details en trivialiteiten. Maar wie vergelijkt, wie afweegt, wie de Heilige Schrift bestudeert en interpreteert, die zal zelf vaststellen dat in deze details meer dan enig nut steekt. Bovendien zal ik voor het najagen van dit soort details gemakkelijk vergeving krijgen van iemand die beseft dat eersteklas auteurs zich aan dit soort stenen hebben gestoten en zich soms zelfs beschamend hebben vergist en vergaloppeerd—zonder twijfel zelfs Hilarius en Augustinus en onder de moderne theologen de eminente geleerde Thomas van Aquino, om van de rest maar te zwijgen. Met hen moest ik soms noodgedwongen van mening verschillen toen ik me hiermee bezighield, maar dat heb ik altijd oprecht gedaan en nergens beledigend—en zelfs niet met meer brutaliteit tegen lieden die om hun schaamteloze onbezonnenheid en onbeschofte onwetendheid mijn beschaafdheid amper verdienden. Ook als ik me tegen hen niet had ingehouden, zou mij bij alle geschoolde mensen de kwinkslag uit Plautus verontschuldigen dat kwade woorden tegen wie ze verdient, geen kwaad kunnen doen, alleen maar goed.⁴⁸ Maar ik wilde liever rekening houden met wat mij waardig was dan met wat die lui verdienden. Het was mijn bedoeling om hun onzinnigheden volledig te verdoezelen, ware het niet dat hun boeken overal door ieders handen gaan en worden gelezen en geciteerd als orakels. En nogmaals, ik heb mijn kritiek niet op een gezochte manier geuit, maar terloops op een aantal plaatsen, met de bedoeling dat die lieden voortaan minder vertrouwen genieten bij iedereen die alles wat hij bij dit soort schrijvers aantreft, hoe het er ook staat of is toegevoegd, klakkeloos (zoals ze zeggen)⁴⁹ in z'n eigen commentaren bij elkaar veegt—of om tenminste te bewerkstelligen dat iedereen die zulke lui grootse auteurs vindt, zal begrijpen dat zelfs grootse auteurs schandelijk en meer dan kinderlijk hebben gefantaseerd vanwege hun onwetendheid van de dingen waar ik op heb gewezen. Als ik trouwens alles had willen behandelen wat je in de boeken van deze lieden kunt uitlachen of afkeuren, dan was onder mijn handen waarachtig een Ilias aan rampen ontstaan (zoals het Griekse spreekwoord zegt)⁵⁰ en was één Ilias niet genoeg geweest om alles te weerleggen.

Alle andere auteurs daarentegen siert niet alleen hun achtenswaardige geleerdheid, maar ook hun onberispelijke levenswandel. Hen wil ik zo graag niet al te onheus bejegenen, dat ik vaak zelfs met gezochte voorwendselen een vergissing goedpraat of verontschuldigt of toedek. Maar mensen moeten niet woedend op mij zijn, als Augus-

⁴⁸ Parafrase van de verzen 513-4 uit Plautus' komedie *De korenworm*, waar de hoofdpersoon zoiets zegt tegen een pooier die hij net heeft uitgescholden en die hem dat kwalijk neemt.

⁴⁹ Erasmus, *Duizenden adagia*, no. 488

⁵⁰ Erasmus, *Duizenden adagia*, no. 226

tinus of Thomas ergens een misstap heeft gemaakt en dat te duidelijk is om te kunnen verdoezelen. Mensen moeten dat wijten aan hun onwetendheid van de talen of, als ze dat liever willen, ze moeten dat wijten aan de tijd waarin die mannen leefden. Het was in het belang van alle geïnteresseerden om die fouten niet volledig te verdoezelen. Niet omdat ik vind dat ik een scherpere blik heb dan die majestueuze mannen, maar omdat ik ergens misschien oplettender ben geweest en misschien een rijkere uitrusting aan talen ter beschikking heb, zeker dan Thomas van Aquino, die alleen maar Latijn kende. Al deze mannen waren altijd zeer geïnteresseerd in de waarheid. Daarom heb ik er het volste vertrouwen in dat ze mij des te meer welgezind zijn alleen al om deze reden, dat ik hun boeken iets zuiverder heb gemaakt.

Wat is miniemer dan een leesteken? Toch veroorzaakt zo'n dingetje een ketterse betekenis, zoals Aurelius Augustinus laat zien in boek drie van *De christelijke leer*, waar hij als voorbeeld de bekende passage uit Johannes citeert: "In het begin was het Woord bij God, en God was."⁵¹ En na een tussengevoegde punt volgt: "Dit Woord was in het begin bij God." Hij noemt deze lezing kettters, namelijk afkomstig van degenen die loochenden dat het woord Gods God was. Net zo die bekende passage bij Paulus in de brief aan de Romeinen: "Wie zal Gods uitverkorenen aanklagen?"⁵² De woorden die hierop volgen, als je daar geen vraag van maakt, veroorzaakt dat een lezing die niet alleen kettters is, maar totaal godslasterlijk, want dan zou "Het is God, die hen rechtvaardigt" het antwoord kunnen zijn op de gestelde vraag. Vervolgens zou "Christus Jezus, die gestorven is" het antwoord kunnen zijn op "Wie is het die hen veroordeelt?" Dezelfde Augustinus ergert zich aan de dubbelzinnigheid van Paulus' woorden, wanneer deze zegt: "Het dwaze van God is wijzer dan mensen (*hominibus*)."⁵³ Hij wil liever dat het zo wordt vertaald: "Het dwaze van God is wijzer dan van een mens (*quam hominis*).". Anders kan het namelijk lijken alsof het onzeker is of *hominibus* een meewerkend voorwerp ("voor mensen") of een bijwoordelijke bepaling ("dan mensen") is. Dit soort dingen heeft die grote man in zijn boek uitvoerig aangekend en het kost geen enkele moeite om zulke dingen op te merken, ook als niemand erop wijst. Wat als hij de vele monsterlijke fouten had gelezen die ik aan het licht heb gebracht en weggehaald? De vele dichte nevels die ik heb verdreven? De vele betekenissen die niet alleen dubbelzinnig, maar verkeerd zijn vertaald en die ik in hun ongeschonden staat heb hersteld? Zou hij deze arbeid van mij niet met beide armen hebben omhelsd?

⁵¹ Johannes 1:1 en Augustinus, *De christelijke leer*, 3.5. Augustinus wilde dus deze interpunctie: "In het begin was het Woord bij God, en God was dit Woord. Het was in het begin bij God."

⁵² Romeinen 8:33 en Augustinus, *De christelijke leer*, 3.10-12. Augustinus wilde het dus zo: "Wie zal Gods uitverkorenen aanklagen? Toch niet God, die hen rechtvaardigt? Wie is het die hen veroordeelt? Toch niet Christus Jezus, die gestorven is?"

⁵³ 1 Korintiërs 1:25 en Augustinus, *De christelijke leer*, 2.48-49

Verder heb ik over sommige dingen zo'n beknopte aantekening geschreven, dat je niet zult opmerken wat ik ermee heb willen bereiken als je m'n aantekeningetje niet naast de tekst zelf legt. Op flink veel plaatsen zul je dezelfde uitleg aantreffen. Dit heb ik opzettelijk gedaan om zodoende de lezer te helpen die te kort van geheugen is of de moeite van het opzoeken schuwt. Ik ben wel een beetje bang dat, zoals de nieuwigheid van de vertaling velen aanstoot zal geven, er aan de andere kant mensen zullen zijn wie het juist niet bevalt dat er überhaupt iets is dat overeenkomt met de oude vertaling. Sommigen keuren niets goed wat anders is, anderen vinden ongeleerd wat niet in alle opzichten in strijd en in tegenspraak is met het oude. Weer anderen nemen aanstoot aan iets zuiverder en beter Latijn—namelijk mensen die niets als scherpzinnig beoordelen tenzij het wemelt van wonderbaarlijke taalfouten. Anderen daarentegen verafschuwen alles wat geen ciceroniaanse glans vertoont. In dit werk heb ik geen welsprekendheid gezocht, maar evenmin heb ik elegantie versmaad als die ergens voor het grijpen lag. God neemt geen aanstoot aan taalfouten, maar Hij is er ook niet blij mee. Hij heeft een hekel aan trotse welsprekendheid, geef ik toe, maar nog veel meer aan streng en arrogant taalmisbruik. Ik tolereer het gebrabbel van die lieden. Laten zij op hun beurt mijn gematigd elegante manier van spreken (voor wat die waard is) verdragen.

Laat ik nu eindelijk afronden. Ik beken oprecht en openlijk dat er legio dingen zijn die ik geleerder had kunnen behandelen, dat ik zelfs onmiskenbaar op een aantal plaatsen heb zitten slapen. Maar als ik me niet vergis, zullen de feiten ook aantonen dat ik mij na Lorenzo Valla (aan wie de *humaniora* niet alleen in dit opzicht veel te danken hebben) en na Jacques Lefèvre d'Étaples (de hogepriester van alle deugden en letteren) niet voor niets met deze onderneming heb beziggehouden, en niet vruchteloos. Het ga je goed, beste lezer. Als je nog iets mist, zoek dat dan in het voorwoord dat ik aan mijn *Aantekeningen* vooraf laat gaan.

NAMENLIJST

- Abraham* : stamvader van het joodse, christelijke en islamitische geloof
- Aegidius van Rome* (ca. 1244-1316) : theoloog, leerling van Thomas van Aquino
- Agricola, Rudolf* (1444-1485) : pionier van het humanisme in de Lage Landen en held van Erasmus
- Agrippa* (ca. 27-92) : ofwel Herodes Agrippa II : joodse koning in het Midden-Oosten
- Albertus Magnus* (ca. 1193-1280) : Duitse filosoof en theoloog die zich liet inspireren door het gedachtegoed van Aristoteles
- Alcibiades* (ca. 450-405) : Atheense staatsman en redenaar die ook een rol speelt in enkele boeken van Plato
- Alexander de Grote* (356-323) : koning van Griekenland die een flink deel van het Midden-Oosten veroverde; leerling van Aristoteles
- Alexander van Hales* (ca. 1169-1245) : theoloog en grondlegger van de franciscaanse school
- Ambrosius* (ca. 340-397) : kerkvader, theoloog en bisschop van Milaan
- Amphion* : zoon van oppergod Zeus in de Griekse mythologie
- Annas* (ca. 23 v.Chr.-40 n.Chr.) : joodse hogepriester in Judea
- Aristoteles* (384-322) : Griekse filosoof en wetenschapper; zijn boeken en gedachtegoed hebben enorme invloed gehad op de westerse beschaving
- Athanasius* (ca. 295-373) : kerkvader, theoloog en bisschop van Alexandrië
- Augustinus* (354-430) : kerkvader, theoloog en bisschop van Hippo (nu in Algerije)
- Averroes* (1126-1198) : ofwel Ibn Rushd, islamitische filosoof, theoloog, rechtsgeleerde en wetenschapper uit Cordoba; een aanhanger van het gedachtegoed van Aristoteles; in vertaling had zijn werk grote invloed op westerse intellectuelen
- Avicenna* (ca. 970-1037) : ofwel Ibn Sina, islamitische geneeskundige, filosoof en wetenschapper uit Perzië
- Babylonië* : streek rondom de stad Babel in het huidige Irak die in het Oude Testament een belangrijke rol speelt
- Bartolus* (1313-1357) : rechtsgeleerde uit Sassoferrato (Italië)
- Basilius de Grote* (ca. 330-379) : kerkvader, theoloog en bisschop van Caesarea
- Benedictus van Norcia* (ca. 480-547) : monnik en stichter van de kloosterorde van de benedictijnen
- Cato* (234-149) : Romeins staatsman en historicus, aartsconservatief
- Chrysostomus, Johannes* (ca. 345-407) : kerkvader, theoloog en bisschop van Constantinopel
- Cicero* (106-43) : Romeinse staatsman, jurist, redenaar en filosoof
- Clemens* (ca. 150-215) : kerkvader en theoloog die doceerde in Alexandrië
- Cyprianus* (ca. 200-258) : kerkvader en bisschop van Carthago
- Cyrillus* (ca. 375-444) : kerkvader, monnik en patriarch van Alexandrië
- Diogenes* (404-323) : Griekse filosoof en boegbeeld van het cynisme

Doriërs : een van de vier ethnische groepen in het oude Griekenland

Duns Scotus, John (1266-1308) : franciscaanse theoloog en filosoof

Epictetus (ca. 50-133) : Griekse filosoof uit de school van de Stoa

Epicurus (341-270) : Griekse filosoof en stichter van het epicurisme, dat in plezier het doel van het leven ziet; Epicurus bedoelde hiermee de afwezigheid van pijn, maar al snel werd zijn leer gekarikaturiseerd als de leer van 'lang leve de lol'

Franciscus van Assisi (1182-1226) : theoloog en stichter van de orde van de Franciscanen die grote invloed heeft gehad op het westerse christendom

Galenus (ca. 129-210) : Griekse geneeskundige en filosoof

Gillis van Delft (ca. 1460-1524) : theoloog en filosoof die lang verbonden was aan de Universiteit van Parijs (Sorbonne); Erasmus kende hem persoonlijk

Gregorius van Nazianze (329-389) : kerkvader en theoloog, aartsbisschop van Constantinopel

Herodes Antipas (ca. 20 v.Chr.-39 n.Chr.) : joodse bestuurder van delen van Israël

Hieronymus (347-420) : kerkvader en theoloog, held van Erasmus, die zijn enorme oeuvre uitgaf in negen delen bij Froben in Bazel (in 1516!)

Hilarius (ca. 310-367) : kerkvader, theoloog en bisschop van Poitiers

Hippocrates (ca. 460-370) : Griekse geneeskundige

Homerus (8e eeuw v.Chr.) : Griekse dichter van *Ilias* en *Odyssee*

Hugo van Saint-Cher (ca. 1200-1263) : kardinaal, theoloog en Bijbelcommentator

Jesaja (8e eeuw v.Chr.) : joodse profeet met gelijknamig boek in het Oude Testament

Johannes (1e eeuw) : schrijver van een evangelie in het Nieuwe Testament en leerling (discipel) van Jezus

Jordaan : rivier in het Midden-Oosten waarin Jezus werd gedoopt

Julius Firmicus (4e eeuw) : schrijver en astroloog; bekeerde zich tot het christendom

Juvenius (4e eeuw) : dichter van een christelijk epos over leven en lijden van Jezus

Kajafas (1e eeuw) : joodse hogepriester in Judea, schoonzoon van Annas

Lactantius (ca. 250-325) : redenaar die op latere leeftijd christen werd; in zijn belangrijkste boek verdedigt hij het christelijk geloof tegen kritiek van heidenen; kreeg als kerkvader de bijnaam 'de christelijke Cicero' vanwege de kwaliteit van z'n Latijn; adviseur van keizer Constantijn de Grote

Lefèvre d'Étaples, Jacques (ca. 1450-1536) : Franse theoloog en humanist die net als Erasmus de katholieke kerk wilde hervormen, maar niet splijten

Lucas (1e eeuw) : schrijver van een evangelie in het Nieuwe Testament en arts

Marsyas : in de Griekse mythologie een sater met grote muzikale kwaliteiten

Mercurius : in de Romeinse mythologie de god van winst, handel, welsprekendheid, reizigers en dieven, en ook de begeleider van dode zielen naar de onderwereld

Mozes : legendarische (niet-historische) profeet in het joodse, christelijke en islamitische geloof aan wie traditioneel de eerste vijf Bijbelboeken worden toegeschreven

Nicolaas van Lyre (1270-1349) : Franse theoloog en Bijbelcommentator

Ogmios : Keltische god van welsprekendheid die als personage voorkomt in het werk van de Griekse satirist Lucianus, die Erasmus sterk inspireerde

Origenes (ca. 185-253) : Griekse kerkvader en theoloog

Orpheus : muzikant, dichter en profeet uit de Griekse mythologie

Paulus (ca. 5-67) : jood (Saul) die zich bekeerde tot het christendom en als apostel een van de belangrijkste verspreiders van dit geloof werd; traditioneel staan der- tien boeken in het Nieuwe Testament op zijn naam

Pericles (ca. 495-429) : Atheense staatsman en redenaar

Petrus (1e eeuw) : leerling (discipel) van Jezus en als apostel een van de belangrijkste verspreiders van het christelijke geloof; traditioneel beschouwd als de eerste bis- chop van Rome (en dus eerste paus); twee boeken in het Nieuwe Testament staan op zijn naam

Pilatus : Romeinse gouverneur van de provincie Judea (26-36) die in het Nieuwe Testament een prominente rol speelt bij de veroordeling van Jezus

Plato (ca. 429-347) : Griekse filosoof en schrijver; zijn boeken en gedachtegoed heb- ben enorme invloed gehad op de westerse beschaving

Plautus (ca. 254-184) : Romeinse komediedichter

Pythagoras (ca. 570-490) : Griekse filosoof, wiskundige en wetenschapper

Richard van Middleton (ca. 1249-1308) : franciscaan, theoloog en filosoof

Seneca (ca. 1 v.Chr.-65 n.Chr.) : Romeinse filosoof uit de school van de Stoa; schrij- ver en tragediedichter; leraar van de latere keizer Nero

Socrates (469-399) : Griekse filosoof van wie geen teksten bewaard zijn gebleven; zijn leven en gedachtegoed kennen we uit de boeken van z'n leerling Plato; ook wel beschouwd als de eerste moraalfilosoof in de westerse beschaving

Tabor : berg in Israel die traditioneel wordt beschouwd als de berg waar volgens het evangelie de gedaanteverandering (ofwel verheerlijking) van Jezus plaatsvond

Thomas van Aquino (1225-1274) : invloedrijke filosoof en theoloog; in *Aansporing* (blz. 20) zinspeelt Erasmus op zijn bijnaam *doctor angelicus* (engelachtige leraar)

Timotheus (4e eeuw v.Chr.) : fluitspeler uit het Griekse Thebe die werkzaam was aan het Macedonische hof

Valla, Lorenzo (ca. 1406-1457) : Italiaanse humanist; zie ook Inleiding, blz. 2

Vergilius (70-19) : beroemdste Romeinse dichter uit de Oudheid; zijn invloed op de westerse literatuur is nauwelijks te overschatten

Willem van Ockham (ca. 1287-1347) : Engelse franciscaan, filosoof en theoloog

Zeno (ca. 334-262) : Griekse filosoof en stichter van de Stoa